

**O'ZBEKISTAN RESRUBLIKASI' JOQARI HA'M WORTA ARNAWLI'
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
BAS ILIMIY-METODIKALI'Q WORAYI'**

**QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK UNIVERSITETI JANI'NDAG'I'
PEDAGOG KADRLARDI' QAYTA TAYARLAW HA'M WOLARDI'N'
QA'NIGELIGIN JETILISTIRIW AYMAQLI'Q WORAYI'**

“TASTI'YI'QLAYMAN”

**Berdaq ati'ndag'i' QMU jani'ndag'i'
pedagog kadrlardi' qayta tayarlaw
ha'm wolardi'n' qa'nigeligin
jetilistiriw aymaqli'q worayi'
direktori': _____ K.Ubaydullaev
“ ____ ” _____ 2015 ji'l**

**«FILOLOGIYANI'N' RAWAJLANI'W STRATEGIYASI'
HA'M ILIMIY-TEORIYALI'Q RAWAJLANIWI'» MODULI BOYI'NSHA**

WOQI'W METODIKALI'Q KOMPLEKS

Du'ziwshi:

M.Qudaybergenov

No'kis – 2015

MAZMUNI'

JUMIS BAG'DARLAMA	3
LEKTSIYA TEKSTI	8
1-TEMA. O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASINDA FILOLOGIYA ILIMI RAWAJLANIWININ' TIYKARG'I BAG'DARLARI	8
2-TEMA. FILOLOGIYA TARAWLARININ' IZERTLENIWI	24
3-TEMA. FILOLOGIYA ILIMININ' BAG'DARLARI BOYINSHA ILIMY- IZERTLEWJUMISLARIN SHO'LKEMLESTIRIW TA'RTIBI.....	37
TEST SORAWLARI	47
QADAG'ALAW SORAWLARI'	62
GLOSSARIY	65

JUMIS BAG'DARLAMA

Bag'darlamanın' tiykarg'ı maqseti ha'm waziypalari

- Tın'lawshılarg'a filologiya iliminin' rawajlanıw strategiyası ha'm ilimiy-teoriyalıq rawajlanıwı boyınsha alg'a qoyılǵ'an ilimiy-teoriyalıq kontseptsiyalar haqqında salıstırmalı, tallawlıq mag'lıwmatlar beriw, zamanago'y pedtexnologiyalardan paydalanıp tın'lawshılardıń qa'nigeligin arttırıwǵ'a ko'meklesiw;

- Filologiya iliminin' rawajlanıw strategiyası ha'm ilimiy-teoriyalıq rawajlanıwı zamanago'y jan'asha teoriyalıq kontseptsiyalarınin' mazmun-ma'nisin ashıw, onı ta'lim-ta'rbiya protsesinde qollawdın' abzallıqları haqqındag'ı tiykarlardın' islep shıǵ'ılǵ'anın ashıp beriw ha'm tın'lawshılarda olardı anıq ilimiy-teoriyalıq tallaw, qalıs bahalaw ha'm o'z betinshe turmıshlıq pozitsiyasın ju'zege shıǵ'arıwǵ'a erisiw;

- O'zbekistanda filologiya iliminin' rawajlanıw strategiyası ha'm ilimiy-teoriyalıq rawajlanıwı pa'ninin' son'g'ı jetiskenlikleri menen baylanıshlı o'zgerisler ha'm jan'alaniwlardı ilimiy-teoriyalıq tallaw ha'm onın' tiykarg'ı bag'darınin' o'zine ta'n qa'siyetleri, maqset-waziypaların tın'lawshılarg'a jetkiziw;

Pa'n boyınsha bilimler, ko'nlikpeler, qa'nigelikke qoylatug'ın ma'mleketlik talaplar

Joqarı ha'm orta arnawlı, ka'sip-o'ner ta'limi oqıtıwshılarının' qa'nigeligin arttırıwǵ'a qoylatug'ın ma'mleketlik talaplar ha'm tayarlıq bag'darlari boyınsha u'lgı bag'darlamar tiykar etip alıng'an.

Pa'nnin' oqıw rejedegi basqa pa'nler menen baylanısı ha'm dawamlılıǵ'ı

Pa'n mazmunı oqıw rejedegi birinshi blok ha'm qa'nigelik pa'nlerinin' barlıq tarawları menen u'zliksiz baylanısqa halda pedagoglardın' ulıwma tayarlıq da'rejesin arttırıwǵ'a xızmet etedi.

Pa'nnin' Joqarı bilimlendiriwdegi orni

Filologiya iliminin' rawajlanıw strategiyası ha'm ilimiy-teoriyalıq rawajlanıwı ma'seleleri boyınsha a'hmiyetli jan'a teoriyalıq kontseptual ideyalar alg'a qoyılǵ'an. Joqarı ta'limdegi filologiya ilimin oqıtıw usılları, talabalardıń lektsiya, a'meliy, seminar shınıǵ'ıwların ha'm talabalar ta'repinen orınlanatug'ın ilimiy jumislardı qanday islew o'zgeshelikleri tiykarlarına su'yengen halda a'melge asırıw kontseptsiyasında o'z sa'wleleniwın tapqan.

Lektsiya-trening shunig'irlari temalari

№	Temanni' ati	Lektsiya	A'meliy	O'z betinshe jumis
1.	O'zbekistan Respublikasinda filologiya ilimi rawajlanivinin' tiykarg'1 bag'darlari.	2	2	-
2.	Filologiya tarawlarinin' izertleniwi.	4	4	2
3.	Filologiya iliminin' bag'darlari boyinsha ilimiy-izertlewjumislarin sho'lkemlestiriw ta'rtibi	2	2	2
JAMI: (20 soat)		8	8	4

1-TEMA. O'zbekistan Respublikasinda filologiya ilimi rawajlanivinin' tiykarg'1 bag'darlari (2 saat lektsiya)

Reje:

1. Filologiya tarawinda rawajlang'an shet el ma'mleketleri ha'm respublikamizda a'melge asirilib atirg'an reformalar.
2. Filologiya mashqalalari ha'm olardi sheshiw jollari.
3. Filologiya iliminin' ilimiy-teoriyalik ha'm metodologiyalik tiykarlari.

Tildi tarawlarg'a bo'lip izertlew ha'm oqitiw oni teren'irek u'yreniwge qaratilg'an. Qa'liplesken da'stu'r boyinsha qaraqalpaq til ilimi basli to'rt tarawg'a - fonetika, leksikologiya, morfologiya ha'm sintaksis tarawlarina bo'lip oqitiladi. Biraq basqa xalqlardin' joqari oqiw orinlarinda ana tilin oqitiw ta'jiriybelerin ha'm olar boyinsha du'zilgen oqiw bag'darlamalarin u'yrenip qarag'anda, olarda tildi oqitiwg'a atalg'an tarawlardan basqa bir qansha kishi tarawlarg'a da bo'linip oqitilib atirg'anin ko'remiz. Sonliqtan bul ta'jiriybeler basshiliqqa alinip, oqiw bag'darlamasinda ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilin to'mendegidey tarawlarg'a bo'lip oqitiw belgilendi: 1. Fonetika ha'm fonologiya; 2. Leksikologiya; 3. Morfemika; 4. Morfonologiya; 5. So'z jasalwi; 6. Morfologiya; 7. Sintaksis.

2-TEMA. Filologiya tarawlarinin' izertleniwi (4 saat lektsiya)

Reje:

1. Fonetika tarawinin' izertleniwi.
2. Leksikologiya tarawinin' izertleniwi.
3. Grammatika tarawinin' izertleniwi.

Qaraqalpaq tili fonetikasinin' izertleniwi. N.A.Baskakovtin' "Kratkaya grammatika karakalpaxskogo yazika" kitabi, S.E.Malovtin' "Karakalpaxskiy yazik i ego izuchenie" miyneti, J.Aralbaev "Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' fonetikalik sisteması", N.A.Baskakov "Karakalpaxskiy yazik" kitabi, A.Da'wletov "Ha'zirgi

qaraqalpaq tilinin' vokalizmi", "Qaraqalpaq tilinde singlarmonizm", "Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika", "Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' seslik du'zilisi" miynetleri.

Qaraqalpaq tili leksikasinin' izertleniwi. N.A.Baskakov «Sostav leksiki karakalpaksogo yazıka i struktura slova», E.Berdimuratov «Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika», «A'debiy tildin' funkcionallıq stillerinin' rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının' rawajlanıwı» (No'kis, 1973), Sh.Allaniyazova «Qaraqalpaq tilindegi qol o'neri leksikası», A.Pirniyazova «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde ja'miyetlik siyasiy leksikanın' qaliplesiwi ha'm rawajlanıw jolları» (Tashkent, 1986), Q.Paxratdinov «Qaraqalpaq tilindegi mal-sharwashılıg'ı leksikası» (No'kis, 1992), U.Da'wletova «Qaraqalpaq tilinin' a'skeriy leksikası» (No'kis, 1994), P.Na'jimov «Qaraqalpaq tilindegi ten'ewlerdin' struktura-semantikalıq o'zgeshelikleri» (No'kis, 1994).

Qaraqalpaq tilinin' morfologiya tarawinin' izertleniwi. N.A.Baskakov «Karakalpanskiy yazık Fonetika i morfologiya, chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovanie)», A.Qıdırbaev «Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi atlıq so'zler», «Qaraqalpaq til iliminin' geypara ma'seleleri» (No'kis, 1988, 72 bet), D.S.Nasırov «Qaraqalpaq tilinde kelbetlik feyil ha'm onın' sintaksislik funkciyası», K.Ubaydullaev «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde anıqlıq meyildin' o'tken ma'ha'l kategoriyası», B.Qutlımuratov «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ha'reket atları», M.Shalekenova «Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi almasıq», A.Bekbergenov «Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar», A.Najimov «Qaraqalpaq tilindegi jup ha'm ta'kirar so'zlerdin' jasalıw usılları», U.Embergenov «Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi eliklewish so'zler», A'.Aymurzaeva «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde kelbetlik ha'm kelbetlik feyillerdin' substantivlesiwi», M.Da'wletov «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyildin' funkcionallıq formalarınin' sisteması», E.Da'wletovtin' «Qaraqalpaq tilinde ko'mekshi so'zler», M.Qudaybergenov «Qaraqalpaq tilindegi atlıqlarda anıqlılıq ha'm anıqsızlıqtın' an'latılıwı», A.Orazımbetov «Qaraqalpaq tilinde san ma'nisinin' an'latılıwı».

Qaraqalpaq tili sintaksisinin' izertleniwi. A'.Nurmaxanova «Qaraqalpaq tilinde tuwra ha'm o'zlestirilgen ga'pler», P.Bekimbetov da'slepkillerden bolıp «Qaraqalpaq tilindegi soraw ga'plerdin' intonaciyası», E.Da'wenov «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilindegi so'z dizbekerini», «Qaraqalpaq tilindegi ko'mekshi so'zler», M.Da'wletov «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde pısıqlawısh kategoriyası», «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'pler» «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'plerdin' strukturalıq tipleri», A.Najimov «Ha'zirgi qaraqalpaq tili sintaksisi».

3-TEMA. Filologiya iliminin' bag'darları boyınsha ilimiy-izertlew jumısların sho'lkemlestiriw ta'rtibi (2 saat lektsiya)

Reje:

1. İlimiy iskerликтin' normativ-huqıqıy hu'jjetleri. Fakultetlerde ilimiy-izertlew jumısların alıp barıw.

2. Kafedralarda ilimiy-izertlew jumisların alıp barıw.
3. Talabalardı ilimiy-izertlew jumislarına tartıw usılları.
4. Fundamental grantlar, a'meliy grantlar, innovatsiyalıq grantlar ha'm olardı islep shıǵ'ıw ha'm a'melge asırıw ta'rtibi.

İzertlew jumislarının' teması ilimge, ja'miyetke, turmısqa kerekli bolıwı kerek, a'hmiyetli bolıwı kerek. Bul ilimiy temanın' aktualıǵ'ı bolıp esaplanadı.

1. İlim izertlew jumısı do'retiwshilik xızmetlerinin' basqa tu'rlerinen ajırılıp turadı. Eger de shayır yamasa jazıwshı sırtqı ortalıqtı sa'wlelendiriwde ko'rkem pikirlewden, ko'rkem fantaziyaadan, ko'rkem obrazdan paydalang'an bolsa, al ilim izertlewshi pu'tkilley basqasha do'retiwshilik etedi. İlimiy jumısta hesh qanday fantaziyaǵ'a yaki qıyallarg'a, ko'rkem obrazlarg'a da'lilsiz, tiykarsız bayanlawlarg'a jol qoyılmaydı. İshki sezimlerge jol berilmeydi. Shamalawlarg'a, boljawlarg'a orın berilmeydi. İzertlew jumısı naq materiallar, naq faktler, mag'lıwmatlar, anıq da'rekler tiykarında alıp barıladı. Usı da'reklerdi tallaw arqalı pikir ju'ritiledi. Juwmaqlar islenedi. Demek, ilimiy juwmaqlar tek g'ana konkret materiallardı tallaw negizinde islenedi eken.

2. İzertlew jumısları sonın' ishinde a'debiyattı izertlew bir neshe tu'rlerge bo'linedi. Mısalı' Dissertatsiyalar (magistrlik, doktorlıq), monografiyalar, yag'nıy jeke bir ilimpaz alıp barg'an izertlew jumısları, maqalalar, ilimiy ocherkler, retsenziyalar, ilimiy sholıw, ilimiy portret h.t.b.

3. İzertlew jumislarının' teması ilimge, ja'miyetke, turmısqa kerekli bolıwı kerek, a'hmiyetli bolıwı kerek. Bul ilimiy temanın' aktualıǵ'ı bolıp esaplanadı.

4. İzertlewlər o'zine tiyisli nishanası, zatı, maqseti ha'm wazıypaları boladı.

5. Ha'r qanday izertlew jumısı ilimge belgili da'reklerde jan'alıq qosıwı kerek. Na'tiyjede monografiya ilimde izertleniwi kerek ashıq turg'an orındı jan'a ilimiy pikirler, materiallar menen tolıqtıradı.

A'DEBİYATLAR DİZİMİ

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

2. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хизмат этсин. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998.

3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998.

4. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000.

5. Миллий ғарезсизлик идеяси: тийкарғы түсиник хэм принциплер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2001.

6. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.

7. Da'wletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis, 1999.

8. Da'wletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' fonetikasınan praktikum. No'kis, 1989.
9. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. t.II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovanie) M., 1952.
10. Dauletov A. Vokalizm karakalpakskogo yazıka. Samarkand, 1976.
11. Da'wletov A. Qaraqalpaq tilinde singarmonizm. No'kis, 1993.
12. Da'wletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' seslik du'zilisi. No'kis, 1994.
13. Ubaydullaev K. Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis, 1965.
14. Berdimuratov E. A'debiy tildin' funktsionallıq stilleriin' rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınin' rawajlanıwı. No'kis, 1973.
15. Berdimuratov E. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. No'kis, 1994.
16. Qa'lenderov M. Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerin' grammatikalıq, strukturalıq ha'm leksika-semantikalıq o'zgeshelikleri. No'kis, 1989.
16. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya, No'kis, 1981.
17. Ha'zirgi qaraqalpak a'debiy tilinin' grammatikası. So'z jasalıw ha'm morfologiya. No'kis, 1994.
18. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovaniya). M., 1952.
19. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. III. Morfologiya. (slovo izmeneniya), sintaksis (slovosochetanie i predlojenie). Nukus, 1995.
20. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar. No'kis, 1976.
21. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. Morfologiya (slovoizmenenie), sintaksis (slovosochetanie i predlojenie). Nukus, 1999.
22. Dawletov M. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' punktuatsiyası. No'kis, 1999.
23. Najimov A. Xazirgi qaraqalpaq tili sintaksisi. Qospa ga'pler boyınsha praktikum. No'kis, 1990
24. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, 1992.
25. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis, No'kis, 1996.

LEKTSIYA TEKSTI

1-TEMA. O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASINDA FILOLOGIYA ILIMI RAWAJLANIWININ' TIYKARG'I BAG'DARLARI

REJE:

1. FILOLOGIYA TARAWINDA RAWAJLANG'AN SHET EL MA'MLEKETLARI HA'M RESPUBLIKAMIZDA A'MELGE ASIRILIP ATIRG'AN REFORMALAR.
2. FILOLOGIYA MASHQALALARI HA'M OLARDI SHESHIW JOLLARI.
3. FILOLOGIYA ILIMININ' ILIMIY-TEORIYALIQ HA'M METODOLOGIYALIQ TIYKARLARI.

Tayanish tu'sinikler: filologiya, uliwma til bilimi, jeke til bilimi, izertlew usullari, metodologiya, fonetika, leksikologiya, morfemika, morfonologiya, so'z jasaliw, morfologiya, sintaksis.

FILOLOGIYA TARAWINDA RAWAJLANG'AN SHET EL MA'MLEKETLARI HA'M RESPUBLIKAMIZDA A'MELGE ASIRILIP ATIRG'AN REFORMALAR

Tildi tarawlarg'a bo'lip izertlew ha'm oqitiw onı teren'irek u'yreniwge qaratilg'an. Qa'liplesken da'stu'r boyınsha qaraqalpaq til ilimi baslı to'rt tarawg'a - fonetika, leksikologiya, morfologiya ha'm sintaksis tarawlarına bo'lip oqitiladı. Biraq basqa xalıqlardıń joqarı oqıw orınlarında ana tilin oqıtıw ta'jiriybelerin ha'm olar boyınsha du'zilgen oqıw bag'darlamaların u'yrenip qarag'anda, olarda tildi oqıtıwg'a atalg'an tarawlardan basqa bir qansha kishi tarawlarg'a da bo'linip oqıtılıp atirg'anın ko'remiz. Sonlıqtan bul ta'jiriybeler bassılıqqa alınıp, oqıw bag'darlamasında ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilin to'mendegidey tarawlarg'a bo'lip oqıtıw belgilendi: 1. Fonetika ha'm fonologiya; 2. Leksikologiya; 3. Morfemika; 4. Morfonologiya; 5. So'z jasalıwı; 6. Morfologiya; 7. Sintaksis.

Fonetikanın' tarawları. Fonetika tildegi seslerdi ha'm seslerge baylanıslı bolg'an barlıq qubılıslardı ha'r ta'repleme tolıq izertleydi. Seslerdin' so'ylew ag'zaları ta'repinen jasalıwı, olardı akustikalıq sıpatlaması, seslerdin' ha'r qıylı tariyxıy da'wirlerde o'zgerisler menen rawajlanıp keliwi, ha'zirgi tildegi jag'dayı, bir semyalas ha'm ha'r qıylı semyadag'ı tillerdin' seslik jaqtan jaqın-alıslıg'ı sıyaqlı bir-birine baylanıslı bolg'an, sonın' menen birge ha'r qaysısın o'z aldına alıp, teren' izertlewdi talap etetug'in bul ma'seleler fonetikanın' ha'r tu'rli tarawlarında so'z etiledi. Fonetikanın' o'zi sol tarawlardın' jıynag'ınan turadı.

Jeke tildin' seslik du'zilisi sol jeke tildin' fonetikasında u'yreniledi. Ma'selen, qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisi qaraqalpaq tilinin' fonetikasında, orıs, o'zbek, qazaq tilinin' seslik du'zilisi, sa'ykes sol tillerdin' fonetikalarında izertlenedi. Jeke

tildin' fonetikasi menen birlikte til biliminde ulıwma fonetika da boladı. Ulıwma fonetika du'nya tillerinin' seslik du'zilisine baylanıslı bolg'an ulıwmalıq, ortaq ma'selelerdi izertleydi: adamnıń so'ylew ag'zalarının' artikulyatsiyalıq^a mu'mkinshiliklerin, seslik qubılıslardıń ta'biyatın, seslerdi payda etiwdin' ulıwmalıq jag'dayın, seslerdin' o'zgeriwiniń ha'm dizbeklesiwiniń ulıwmalıq nızamlılıg'ın, seslerdi klassifikatsiyalawdıń jolların ha'm t.b. ma'selelerdi izertleydi. Ulıwma fonetika ko'pshilik du'nya tillerinin' materiallarına su'yenedi. Sonlıqtan ulıwma fonetika jeke fonetika menen tıg'ız baylanıslı boladı. Jeke fonetika seslik qubılıslardı tildin' rawajlanıwınıń ha'zirgi qa'lpindegi jag'dayında sıpatlawı mu'mkin. Sonday-aq til seslerinin' belgili da'wir dawamında rawajlanıw, o'zgeriske ushıraw sebeplerin ha'm basqa tuwısqan tiller menen baylanısın salıstırıp izertlew mu'mkin. Sonlıqtan jeke fonetikanın' o'zi tariyxıy fonetika, salıstırma fonetika ha'm sıpatlama fonetika sıyaqlı tarawlardan turadı.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde jumsalıp ju'rgen sesler aytılwı jag'ınan da, atqaratug'ın xızmeti jag'ınan da, seslik qurılısı jag'ınan da a'yyemgi turısınan tap ha'zirge shekem hesh o'zgerissiz sol qa'lpinde a'wladtan-a'wladqa o'tip kelgen emes. Kerisinshe, tariyxıy waqıtlar o'tiw menen ayırım seslerdin' tu'sip qalıw, ayırım seslerdin' jan'adan payda bolıw qubılısları na'tiyjesinde tildin' seslik quramı rawajlanıp kelgen. Tildin' seslik qurılısınıń ha'r tu'rli tariyxıy da'wirlerde rawajlanıp, o'zgerislerge ushırawın ha'm ol o'zgerislerdin' sebebin tariyxıy fonetika izertleydi.

Bul tildin' seslik qubılısları sol tildegi jaqın, tuwısqan bolg'an basqa tildin' seslik qubılısları menen salıstırılı otırıp u'yrenilse, olar ortasındag'ı ulıwma ha'm ayırmashılıq belgileri anıqlanadı. Bul ayırım tildin' bir semyag'a kiretug'ın basqa tillerden o'zgesheligin ha'm usaslıq ta'replerin ashıwda u'lken a'hmiyetke iye. Sonday-aq o'z-ara usamaytug'ın ha'r tu'rli semyag'a kiretug'ın tillerdin' seslik sistemasın salıstırıp otırıp, ol tillerdin' nızamlı ayırmashılıqların ko'riw mu'mkin. Tillerdi salıstırıp otırıp u'yreniw, ana tilinen shet tilinin' o'zgesheliklerin sanalı tu'rde o'zlestiriw basqa tillerdi durıs ha'm tez u'yreniwge sebepshi boladı. Salıstırma fonetika-fonetikanın' ayırıqsha bir tildin' seslerin basqa tillerdin' sesleri menen salıstırıp otırıp izertleytug'ın tarawı. Salıstırma fonetika mudamı tariyxıy fonetika menen tıg'ız baylanısta boladı.

Sıpatlama fonetika tildin' rawajlanıwınıń ha'zirgi o'mir su'rip turg'an da'wirindegi seslik qurılısın, ondag'ı fonemalar sistemasın, fonemalardıń ishki o'z ara baylanısın anıqlaydı. Tildin' fonemalıq qurılısın anıqlawda fonemalardıń tariyxıy shıg'ısı ha'm rawajlanıwı da esapqa alınadı. Sıpatlama fonetikada seslerdin' o'zgeriw ha'm rawajlanıw tariyxı ha'zirgi tildin' fonetikalıq sistemasın anıqlawdıń qosımsha quralı retinde paydalanıladı. Bunday bag'dardag'ı fonetikalıq izertlewdi son'g'ı da'wirde fonologiya^a dep ataydı.

Sıpatlama fonetika seslerdin' fiziologiyalıq-artikulyatsiyalıq, fizikalıq-akustikalıq ha'm lingvistikalıq ta'replerin izertleydi. Seslerdin' jasalıwında so'ylew ag'zalarının' atqaratug'ın xızmeti (geyde bul fiziologiyalıq fonetika dep te ju'rgiziledi), qanday seslerdin' esitiw ag'zalarında qanday ta'sir qaldıratug'ınıg'ı (seslerdin' akustikalıq ta'repi), so'zlerdin' ma'nisin ha'm formasın ayırıwda jeke

seslerdin' qanday xızmet atqaratug'ınılıg'ı sıyaqlı ma'seleler usı sıpatlama fonetikada izertlenedi. Bulardın' ishinde seslerdin' ma'ni ha'm forma ayırıwshılıq xızmeti, yag'nıy qatnas jasaw quralı retinde jumsalatug'ın ta'repi baslı a'hmiyetke iye boladı. Seslerdin' usı semantikalıq ta'repi fonetikanı ja'miyetlik ilim bolg'an lingvistikag'a kirgizedi. Solay etip izertlew jumısının' maqseti ha'm usılına qaray fonetika bir jag'ınan ulıwma fonetika ha'm jeke fonetika bolıp bo'linse, ekinshi jag'ınan sıpatlama fonetika, tariyxıy fonetika ha'm salıstırma fonetika bolıp bo'linedi. Bul miynette ha'zirgi zaman qaraqalpaq a'debiy tilinin' sıpatlama fonetikası haqqında so'z etiledi.

Fonetikanın' izertlew usılları. Fonetika anaw yamasa mınaw seslik qubılısqa fonologiyalıq ko'z-qarastan qaraytug'ın bolsa, ol til biliminin' leksikologiya, morfologiya ha'm sintaksis tarawları qollanatuğ'ın usıllardan paydalanadı. Aytayıq, fonemalardın' so'zlerde tu'rli kombinatsiyalarda jumsalıwı, fonetikanın' leksikologiya ha'm grammatika menen baylanısı, fonetikalıq qubılıslardın' o'z-ara baylanısı ha'm t.b. jo'ninde so'z etilgende janlı tildin' faktlerine tiykarlanıladı.

Fonetikada tiykarınan eki tu'rli usıl - obektivlik ha'm subektivlik usıllar bolıp, olar bir-birin tolıqtırıp otıradı. A'dette seslik qubılıslardın' sırların esitiwimiz arqalı ha'm so'ylew ag'zalarımızdın' ha'reketi arqalı biliwge tırsamız. Bulay etip baqlaw ju'rgiziw subektivlik usıl tiykarında boladı.

A'dette awızeki so'ylew barısında ushırasatug'ın ko'p g'ana seslik qubılıslar so'ylewshi ha'm tın'lawshi ta'repinen elestirilmeydi. So'zlerdegi sesler burınnan da'stu'r boyınsha qa'liplesip qalg'an ko'nligiwler tiykarında qabıl etiledi. Mısalı: at, bet, ot, o't so'zlerindegi t fonemasının' to'rt tu'rli ekenligin, balalar degen bir so'zdin' o'zindegi birinshi, ortan'g'ı ha'm son'g'ı buwınlardag'ı a dawıslı fonemasının' sozımlılıg'ı ha'm akustikalıq sıpatı jag'ınan u'sh tu'rli ekenin so'ylewshi de, tın'lawshi da itibarg'a almaydı. Bunday seslik ayırmashılıqlar fonetikada u'lken a'hmiyetke iye. O'ytkeni usınday ha'r qıylı seslik ayırmashılıqlar kem-kem o'tkirlesip, keleshekte jan'a fonema do'reliwi mu'mkin. «Sana salasına tikkeley ele o'tpegen, fiziologiyalıq ha'm fizikalıq tarawda bolıp atırg'an ayırım qubılıslar lingvist ushın og'ada u'lken a'hmiyetke iye bolıwı mu'mkin. O'ytkeni ol qubılıs keleshek o'zgerislerdin' nıshanı bola otırıp, waqıtın' o'tiwi menen tillik oylawdın' qaramag'ına o'tiwi itimal».

Til seslerinin' ta'biyatın tolıq biliw ushın subektivlik usıl ele jetkiliksiz. Obektiv o'mir su'riwshi seslik qubılıslar obektivlik usıllar tiykarında izertleniwi za'ru'r. Basqasha aytqanda, olar tu'rli eksperimentler ja'rdeminde izertleniwi kerek. Til seslerine qoyılatug'ın eksperimentler, a'lbeste, eksperimentallıq fonetikada izertlenedi. Eksperimentallıq fonetika til biliminin' fonetikasının' ayırıqsha tariyxıy fonetika, salıstırma fonetika, sıpatlama fonetika sıyaqlı tarawı emes, al seslik qubılıslardı ha'r tu'rli a'spablar ja'rdeminde izertleytuğ'ın usıl bolıp tabıladı.

Ha'zirgi da'wirde fonetikalıq izertlewlerde tu'rli apparatlardın' ja'rdeminde g'ana anaw yamasa mınaw seslik qubılıslar jo'ninde anıq juwmaqqa keliw mu'mkin. A'sirese seslerdin' aytılwı ha'm esitiliwi ma'selelerin teksergende eksperimental usıl ku'ta' za'ru'rli boladı. O'ytkeni «...ha'tte na'zik seslerdi

esitiwge u'yrenen, shııqqan qulaqtın' o'zi sol seslerdi sol qa'lipte emes, al jeke oylawı negizinde ko'nligiwi boyınsha qabıl etedi» dep jazg'an edi akademik L.V.Sherba.

Eksperimentallıq fonetikada tiykarınan to'rt tu'rli usıl qollanıladı: grafikalıq usıl (kimogramma, ostsillogramma sızıqları), seslik usıl (plastinka, magnitafon plenkası), somatikalıq usıl (foto-rentgen, palatogramma su'wretleri), spektrografiyalıq usıl (spektrogrammalar).

Fonetikanın' izertlew aspektleri haqqında tu'sinik. Til seslerin u'yreniw og'ada quramalı qubılıs. Sonlıqtan seslerdi ha'r tu'rli ko'z-qarastan izertlew talap qılınadı. Birinshiden, en' aldı menen til seslik til bolg'anlıqtan ta'biyattag'ı tolıp atırğ'an basqa sesler sıyaqlı til sesleri de o'zinin' fizikalıq ta'biyatına iye boladı ha'm ol fizikada u'yreniledi. Bul til seslerinin' fizikalıq aspekti boladı. Ekinshiden, so'ylew ha'm qabıl etiw adam ta'repinen iske asırılatus'ın qubılıs. So'ylew belgili da'rejede adam organizminin' atqaratug'ın xızmeti bolg'anlıqtan ol anatomiyalıq-fiziologiyalıq ko'z-qarastan qarap ta izertlenedi. U'shinshiden, til seslerinin' en' a'hmiyetli jag'ı sonda, olardıń ja'rdeminde adam o'z oy-pikirin bayanlaydı. Basqasha aytqanda, til sesleri ja'miyette qatnas quralı xızmetin atqaradı. Bul seslerdin' en' baslı ta'repi, sotsiallıq (lingvistikalıq) ta'repi bolıp tabıladı. Fonetika lingvistikalıq ilim sıpatında seslerdin' sotsiallıq ta'repine ko'birek itibar beredi. Sonın' menen birge fonetika anaw ya mınaw seslik qubılıstı durısıraq ha'm teren'irek tu'sindiriw ushın fizikalıq, fiziologiyalıq materiallardan da paydalanadı.

Seslerdin' fizikalıq ha'm fiziologiyalıq ta'replerinin' izertleniwinin' o'zi olardıń (seslerdin') lingvistikalıq xızmetin ha'r ta'repleme teren'irek u'yreniwge bag'darlanadı.

Fonetikanın' akustikalıq ta'repi. Ta'biyattag'ı seslerdin' ulıwma teoriyası fizikanın' akustika bo'liminde izertlenedi. Til sesleri ta'biyattag'ı tolıp atırğ'an basqa sesler sıyaqlı hawanı terbelitip, onı tolqın ta'rizli ha'reketke keltiriw na'tiyjesinde jasaladı. Ses o'tetug'ın ortalıq hawa ken'isligi boladı.

Til sesleri dawıs shımıldıg'ının' dirildewi ha'm hawa ag'ımının' so'ylew ag'zaları diywallarına ta'sir etiw na'tiyjesinde payda boladı.

Seslerge akustikalıq jaqtan sıpatlama beriwde ses ırg'ag'ı, ses ku'shi, ses tembri, seslerdin' sozımlılıg'ı menen birlikte rezonanslıq qubılıslar ko'zde tutıladı. Ses ırg'ag'ı belgili waqıt birligindegi payda etilgen dirildinin' mug'darına baylanıslı boladı. Waqıt birligi retinde sekund o'lishemi jumsaladı. Dirildinin' mug'darı qanshelli ko'beyse, ses ırg'ag'ı sonshelli ku'shewedi, kerisinshe, dirildinin' mug'darı qanshelli azaysa, ses ırg'ag'ı pa'seyedi. Ses ırg'ag'ın payda etiwshi terbelis jiyiligi terbeliwshi denenin' massasına kerı proporsional, al denenin' tıg'ızlıg'ına (ma'selen, tardın' tartılıw da'rejesi) tuwra proporsional boladı. Basqasha aytqanda, denenin' turqı qanshelli u'lken bolsa ha'm tıg'ızlıg'ı bosan' bolsa, belgili waqıt birligindegi payda bolatus'ın terbelis jiyiliginin' mug'darı az bolıp, ses pa'sen' shıg'adı. Kerisinshe, denenin' turqı qanshelli kishi bolsa yamasa tıg'ızlıg'ı qattı bolsa, belgili waqıt birliginde payda bolatus'ın terbelis jiyiliginin' mug'darı ko'p bolsa, ses ba'lent shıg'adı.

Erlerdin' dawıs shımlıdıg'ı hayallardın' dawıs shımlıdıg'ına qarag'anda qalın'ıraq ha'm uzınlaw, yag'nıy turqı u'ikenirek. Sonlıqtan da erlerdin' dawısı pa's (juwan) hayallardın' dawısı ba'lent (jin'ishke) boladı.

Ses ırg'ag'ı gerts penen o'lshenedi. Sekundına bir tolıq terbelis bir gerts (gts) boladı. Eger de ses payda etiwshi dene bir sekundta 300 ret jiyilikte terbelse (dirildese), onda 300 gts jiyiliktegi ses payda etiledi. Adamnın' qulag'ı shama menen 16 gts ten 20 mın' gts aralıg'ındag'ı jiyiliktegi seslerdi esitiw uqıbına iye boladı. 16 gts esitiliwdin' en' to'mengi shegarası, al joqarg'ı shegarası adamnın' jas o'zgesheligine qaray 20 mın' gts ten to'menlewi mu'mkin. 16 gts ten to'mengi jiyilikte payda etilgen ses (ma'selen, jer silkiniwde jer qırtıslarının' terbelisi) infra ses, al 20 mın' gts ten joqarg'ı jiyiliktegi ses ultra ses dep ataladı. İnfra ha'm ultra seslerdi adam qabıl etiw uqıbına iye emes.

Sesler ton (dawıs) ha'm shawqımnan jasaladı. İzbe-izli ta'kirarlang'an terbelis na'tiyjesinde payda bolg'an ses ton (dawıs), al izbe-izli ta'kirarlanbag'an terbelis na'tiyjesinde payda bolg'an ses shawqım dep ataladı. Dawıslı sesler tonnan, al dawıssız sesler tiykarınan shawqımnan ibarat boladı.

Ses ku'shi hawa tolqınının' pa'tine baylanıslı boladı. Ses ku'shinin' energiyası hawa tolqınının' bag'ıtına perpendikulyar tu'sirilip, 1 sekundtag'ı 1sm² maydansha menen o'lshenedi. Basqasha aytqanda, ses ku'shi terbelistin' amplitudasınan g'a'rezli boladı: terbelis tolqınının' amplitudası qanshelli ko'beyse, ses ku'shi de sonshelli ku'sheydi, kerisinshe, terbelis tolqınının' amplitudasınan azayıwı menen ses ku'shi de pa'seydi. Ses ku'shi menen sestin' qattı ha'm a'sten ayılıwı arasındag'ı baylanıstı tu'sinip alıw za'ru'r. A'dette ses ku'shi qanshelli joqarı bolsa, ses qattı ayıladı dep sanaladı. Sestin' qattı ya a'sten ayılıwının' ses ku'shinen g'a'rezlıligi ses ırg'ag'ı menen de baylanıslı boladı. O'ytkeni birdey ku'shke iye bolg'an, biraq ha'r tu'rli ırg'ag' penen aytilatug'ın sesler qattı ya a'sten ayılıwı jag'ınan ha'r tu'rli bolıp qabıl etiledi.

Ces ku'shin o'lsheyug'ın birlik detsibel (db) boladı. Sestin' qattı ya a'sten ayılıwı ses ku'shine baylanıslı o'lshenedi. Esitiwdin' to'mengi shegarası 0 db desek, joqarg'ı shegarası 13 db boladı.

Ses tembri ses terbelisinin' tu'rleri menen baylanıslı boladı. Ses tolqının payda etetug'ın terbelis quramalı qubılıs boladı. Ma'selen, muzıkalıq a'sbaptın' tarın alsaq, tolıq terbeliw menen birge tardın' jartısı, u'shten biri, to'rtten biri ha'm t.b. bo'lekleri de terbeledi. Usınday quramalı terbelis na'tiyjesinde ses payda etiledi. Ses payda etiwshi denenin' tolıq terbelisinen sestin' tiykarg'ı tonı payda boladı, al onın' bo'leklerinin' terbelisinen oberton (qosımsha ton) jasaladı. Qosımsha ton tiykarg'ı tong'a qarag'anda joqarı boladı. Mısalı, tardın' tiykarg'ı tonı 100 gts terbeliste bolsa, onın' jartısı 200 gts qosımsha tondı, u'shten biri 300 gts qosımsha tondı ha'm t.b. beredi. Tiykarg'ı ton en' ku'shli bolıp, tolıq sestin' sapasın belgileydi. Al qosımsha ton bolsa, seske belgili da'rejede qosımsha tu'r beredi. Tiykarg'ı tonnın' ku'shi menen ondag'ı qosımsha tonlardın' o'z-ara sa'ykeslesip, u'ylesiwinen sestin' garmonikalıq qurılısı - tembri kelip shıg'adı.

Tembr tu'sinigi tiykarınan dawıslı sesler menen baylanıslı boladı. Mısalı, a, ı, i ha'm t.b. seslerdi ha'r qaysısının' o'zine ta'n tembrine iye bolg'anlıg'ı sebepli olardı ajıratamız.

Belgili bir sestı aytqan waqıtta so'ylew ag'zalarınn' ha'reketi na'tiyjesinde tamaqtan joqarıda jaylasqan boslıqlar - jutqınshaq boslıg'ı, awız boslıg'ı o'zlerinin' ko'lemin ha'm formasın o'zgertip, sol seske tiyisli bolg'an tu'rge iye boladı. Solay etip ol boslıqlar rezonator xızmetin atqaradı. Murın boslıg'ı o'zinin' ko'lemin ha'm formasın o'zgerite almaydı. Sebebi murın boslıg'ında onın' formasın o'zgerite alg'anday ha'reketke keliwshi so'ylew ag'zaları joq. Sonlıqtan murın boslıg'ı tek murınlıq seslerdi aytqanda g'ana rezonator xızmetin atqaradı. Solay etip adamnın' so'ylew ag'zaları bolg'an awız, murın, jutqınshaq boslıqları quramalı rezonatorlıq sistemanı payda etedi. Tamaqtag'ı dawıs shımıldıg'ında payda bolg'an quramalı ton tamaqtan joqarıda jaylasqan jutqınshaq, awız, murın boslıqlarınn' rezonansı (jan'g'ırıg'ı) na'tiyjesinde o'zinin' a'welgi tu'rin o'zgeritedi. Aytılıwg'a tiyisli ses sol boslıqlardan o'zine ta'n bolg'an qosımsha seslik tu'r aladı. Rezonator ja'rdeminde qosımsha tonlardın' ayırımları ku'sheyiwi, al birewleri pa'sen'lewi mu'mkin. Jiyiliktin' ku'sheygen bo'legi, yag'nıy ses energiyasının' jıynalg'an bo'legi formanta dep ataladı. Sestin' formantlıq qurılısı onın' spektrinde anıqlanadı. Spektr arqalı sestin' en' a'hmiyetli sıpatlaması beriledi.

Seslerdin' terbelis jiyiligin bo'lip-bo'lip alıp, spektrallıq analiz jasaw elektroakustikalıq ha'm elektronlıq texnikanın' o'siwi menen rawajlana basladı. Seslerdin' formantlıq du'zilisin jazıp alatug'ın aparat spektrograf dep, al jazılıp alıng'an material spektrogramma dep ataladı. Spektrogrammada ha'r ses o'zine ta'n bolg'an formantlarınn' jaylasıw ornına, formasına iye boladı.

Sesti aytıw ushın belgili waqıt birligi ketedi. Sestin' sozımlılıg'ı (dlitelnost) terbelistin' sanı menen sozılıw waqtına baylanıslı boladı. Biraz tillerde, ma'selen, tu'rkmén, qırğ'ız, yakut tillerinde bir sestin' sozımlı ha'm qısqa aytılwı ma'ni ayırıwshılıq, yag'nıy fonemalıq xızmet atqaradı. Al qaraqalpaq tilinde belgili bir sestin' sozımlı ha'm qısqa aytılwı semantikalıq ma'ni bildiriw ushın jumsalmaydı, tek fonetikalıq jag'dayg'a baylanıslı ol birde sozımlı, birde qısqaraq aytılwı mu'mkin.

Til biliminin' en' baslı tarawlarınn' biri-leksikologiya. Ol tildin' so'zlik quramı ha'm onın' rawajlanıw nızamların u'yretedi. So'zlik quramdı diaxroniyalıq ha'm sinxroniyalıq bag'darda qarastıradı, izertleydi. Usı ko'z-qarastan leksikologiya tarawında eki obektti ha'm eki bo'limdi ko'riwge boladı. Olardan biri tildin' so'zlik sistemasın ha'zirgi jag'daydag'ı rawajlanıw da'rejesinen u'yretse, ekinshisi so'zlik quramdı tariyxıy jaqtan tekserip, og'an sol tildi do'retiwshi xalıqtın' tariyxı menen tikkeley baylanısta baha beredi, so'zge tariyxıy ta'riypleme jasaydı. Usıg'an baylanıslı leksikologiya iliminde bir-birine bekkem baylanıslı eki bo'limdi ajıratamız. Olardı ha'zirgi leksikologiya ha'm tariyxıy leksikologiya dep ataymız.

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramına leksika ha'm leksikologiya degen terminler til iliminin' rawajlanıwına baylanıslı son'g'ı waqıtta orıs tili arqalı kelip kirdi.

Leksika grektin' lexikos degen so'zinen kelip shıqqan. Bizin'she so'zlik degen ma'ni an'latadı. Ha'r qanday tilde qollanılıp kiyatır'ın so'zler so'zlikti, yag'nıy so'zlik quramdı quraydı. Olay bolsa so'zlik degende biz so'zlik quramdı, yag'nıy til sol so'zlik quramdı ha'zirgi rawajlanıw da'rejesinen ha'm tariyxıy ko'z-qarastan izertleytug'ın til haqqındag'ı ilimnin' bir tarawınan ibarat. Leksikologiya termini de grektin' lexikos ha'm logos degen eki so'zinen jasalıp, so'zlik quram haqqındag'ı ilim degendi an'latadı (lexikos -so'zlik, logos ilim).

Solay etip, leksikologiya-tildin' so'zlik quramı haqqındag'ı ilim. Onın' izertleytug'ın en' kishkene ha'm tiykarg'ı birligi so'z. Biraq leksikologiya tek jeke so'zlerdi g'ana emes, onı so'zlik quramnın' ishinde qarap, so'zler jıynag'ın belgili bir nızamlılıq tiykarında payda bolıp, rawajlanatug'ın kategoriya, pu'tin bir sistema sıpatında bahalaydı ha'm u'yreledi.

Olay bolatug'ın bolsa, leksikologiya tildin' so'zlik sisteması ha'm onın' rawajlanıw nızamların izertleytug'ın ilim tarawı eken.

So'z til iliminin' basqa tarawlarında da so'z etiledi. Ma'selen, morfologiya da so'z u'yreniledi. Biraq so'zge morfologiya tarawında du'zilisi, forması, grammatikalıq qa'siyeti jag'ınan baha beriledi. Aytayıq, adamlar degen so'z morfologiya na'zerinen tu'bir (adam) ha'm ko'plik qosımtasınan (lar) turadı. Ma'selen ha'm forması boyınsha atlıq kategoriyasına tiyisli, zattı an'latadı, da'l zattın' ataması, ataw sepliginde ha'm t.b. elementi, tuwra ha'm awıspalı ma'nilerinde aladı, sinonimlik sın'arlarına iye, tu'pkilikli leksikalıq birlikten ibarat. Ku'ndelikli qollanıw barısında belgili bir jag'daylarda tu'rlişe uslublıq ta ayırıqshalıqlar'ı a iye bolıp keliwi mu'mkin t.b.

Bunday baylanıs ha'm ayırıqshalıqlar til iliminin' basqa tarawlarına da tiyisli. Bul tarawlar, a'llette o'zlerinin' aldılarına qoyıl'ın talaplar'ı sa'ykes so'zdi belgili bir ta'repinen alıp izertleydi.

Solay da leksikologiya haqqında so'z etkenimizde, so'zdi o'zinin' izertlew obekti etip alatug'ın til iliminin' basqa da tarawları arasındag'ı baylanıs dıqqat orayında turıwı lazım. A'sirese so'zdin' ta'biyatın tolıg'ıraq tu'siniwge sebepshi bolatug'ın semasiologiya, etimologiya, sonday-aq leksikografiya ha'm uslubiyattın' o'z-ara baylanısları tildin' so'zlik quramın ha'r ta'repleme u'yreniwde belgili a'hmiyetke iye.

So'zlik quramdı u'yreniwde biz, a'llette, leksikalıq elementlerdi tu'rli jobada so'z etemiz. Anaw ya mınaw so'zge onın' ma'nisine, so'zlik sistemadag'ı ornına, tariyxıy shıg'ısı jag'ınan qaysı qatlam'ı a tiyisli ekenligine, qollanıw o'risine, qollanıw da'rejesine, stillik o'zgesheligine qarap baha beremiz.

Demek, leksikologiya kursı so'zlik quramdı u'yreniwde mine usı joqarıda atalg'ın wazıypalardı ha'r ta'repleme iske asırıwdı na'zerde tutadı, yag'nıy ol so'zlik quramdı pu'tin bir sistema sıpatında qarap, onı semasiologiyalıq ayırıqshalıqları, quramı, tariyxıy shıg'ısı, qollanıw o'risi, stillik o'zgeshelikleri, qollanıw da'rejesi jag'ınan bahalaydı ha'm u'yreledi.

Sonın' menen birge, bul tarawda tilde tayar tu'rinde ushirasatug'in frazeologiyalıq so'z dizbekleri de tu'rli jobalarda so'z etiledi, olarg'a ta'n qa'siyetlerge sıpatlama beriledi. Bul ma'sele leksikologiyanın' ajıralmas bir tarawı bolg'an frazeologiya bo'liminde qaraladı. Frazeologiyalıq so'z dizbekleri tilde turaqlı so'z dizbegi tu'rinde ushirasatug'in leksikalıq birlikler sıpatında ma'nisi, semantikalıq birigiwshiligi, leksikalıq quramı, qurılısı, tariyxıy shıg'ısı, ekspressivlik-stillik ayırıqshalıqları ko'z-qarasınan u'yreniledi. O'ytkeni qaraqalpaq tilinin' so'zlik sistemasında frazeologiyalıq so'z dizbekleri o'zgeshe sıpattag'ı so'zlik qatlamdı quraydı ha'm ku'ndelikli til arqalı pikir alısıw jag'dayında jeke leksikalıq birlikler sıyaqlı qollanıw mu'mkinshiliklerine iye. Ma'selen, pıshaq arqası, qamırdan qıl suwırg'anday, qulaq tu'riw, o'kshe ko'teriw, jis tog'ay, tastay qaran'g'ı usag'an turaqlı so'z dizbekleri so'zlik quramı jeke leksikalıq birlikler sıyaqlı o'z ornına iye ha'm ma'nilik jaqtan bir so'z ornında qollanıla aladı.

Leksikologiya kursı til iliminin' leksikografiya tarawı menen de tikkeley baylanısta. Sonlıqtan qaraqalpaq leksikografiyası tarawındag'ı jetiskenliklerge leksikalıq ma'seleler qatarında sıpatlama beriw ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilin teren'irek ha'm ha'r ta'repleme u'yreniw isin a'dewir jen'illestiredi. Usı ko'z-qarastan leksikologiyalıq kurstı leksikografiyalıq sıpatlamalar menen ushırastırıw maqsetke muwapıq keletug'ını so'zsiz.

Leksikologiya kursında, usılay etip, so'zlik quramdı ha'r ta'repleme analizlew qaraqalpaq a'debiy tillik rawajlanıw nızamların teoriyalıq ko'z-qarastan u'yreniw ushın da, tildin' ken' mu'mkinshiliklerinen a'debiy tildin' normalarına sa'ykes durıs ha'm sheber paydalanıw ushın da u'lken a'hmiyetke iye.

Qaraqalpaq a'debiy tilinin' so'zlik quramın mine usı jobalarda u'yreniw arqalı onın' ha'zirgi da'wirde ayta qalarlıq da'rejede rawajlang'anlıg'ın ko'remiz.

So'z-tildin' tiykarg'ı birligi. Ol til biliminin' barlıq tarawları ta'repinen ha'r qıylı bag'darlarda izertlenedi. Leksikologiya tarawında so'zler ma'nisi ha'm qollanıwı boyınsha u'yreniledi. Qaraqalpaq til biliminde so'zler bul bag'darda a'dewir izertlengen dep esaplawg'a boladı. Biraq bul izertlewler son'g'ı da'wirlerge tuwra keledi. XIX a'sirde G.Vamberidin' chagatay tili boyınsha miynetinde qaraqalpaq tili leksikasına baylanıslı ayırım pikirler ushırasadı.

Qaraqalpaq tili XX a'sirdin' 30-jıllarınan baslap haqıyqıy ilimiy-izertlew obektine aylandı. Bul da'wirde jazılg'an N.A.Baskakovtin' «Kratkaya grammatika karakalpakskego yazıka» (To'rtku'l, 1931-1932) miynetinde leksikag'a baylanıslı bolg'an arab-parsı tillerine o'zlestirilgen so'zler haqqında pikirler ushırasadı. S.E.Malovtin' sol da'wirde jazılg'an «Zametki o karakalpakskekom yazıke» (No'kis, 1966) miynetinde de qaraqalpaq tili leksikasına baylanıslı ayırım mag'lıwmatlar bar. Bul miynetin' «Leksika, Glossariy» dep atalg'an son'g'ı bo'liminde qaraqalpaq tilinde ken' qollanıw ju'rgen ayırım atamalar, so'zler, arab-parsı, rus tilinen o'zlestirilgen so'zler keltirilip, olardıń rus tilindegi awdarmaları berilgen. Bul so'zlerdin' ma'nisine, qanday tu'siniklerdi bildiretug'ınıg'ına itibar bergen.

Qaraqalpaq tilinin' leksikasına baylanıslı N.A.Baskakovtin' 1962-jıl «Sostav leksiki karakalpakskego yazıka i struktura slova» degen arnawlı jumısı^a basılıp shıqtı. Bunda qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramı tariyxıy shıg'ısı boyınsha

u'yrenilgen. Qaraqalpaq tili so'zlik quramının' u'lken bir bo'legin tu'rkiy ha'm mong'ol tilleri ushin ortaq so'zler quraytug'ının da'l mısallar menen ko'rsetedi ha'm bunday so'zler toparın tu'rkiy tiller leksikasının' eski qatlamı dep ataydı. Sonın' menen birge qaraqalpaq tilinin' leksikasında qıtay, arab, parsı, rus ha'm rus til arqalı basqa tillerden o'zlestirilgen so'zler qatlamı bar ekenin ko'rsetedi ha'm olardıń o'zlestiriw sebeplerin anıqlaydı. Arab-parsı tillerinen o'zlestirilgen so'zlerdi ma'nisi boyınsha 6 toparg'a bo'lip ko'rsetedi: diniy ma'nige iye so'zler, ilimiy terminler ha'm abstrakt tu'sinikti bildiretug'ın so'zler, ja'miyetlik-siyasiy atamalar, o'ndirislik, ekononikalıq terminler, ku'ndelikli turmısta ken' qollanılaturug'ın so'zler ha'm abstrakt grammatikalıq ma'nige iye so'zler.

N.A.Baskakovtın' bul miyneti qaraqalpaq tili leksikasın bunnan bılay da izertlewge bag'dar bergen ha'm bu'gingi ku'nde de o'z bahasın joytpag'an ilimiy derek bolıp esaplanadı. 1996-jıl N.A.Baskakovtın' «Karakalpakskiy yazık.IV. Leksika» degen miyneti No'kiste kitap bolıp basılıp shıqtı. Kitapta tiykarınan avtordın' joqarıda sholıw islegen miyneti orın alg'an.

Qaraqalpaq tili leksikasın izertlewde prof. E.Berdimuratovtın' miyneti ko'p boldı. Ol 1964-jılı Tashkentte «Ha'zirgi zaman qaraqalpaq leksikologiyasının' ocherki» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Dissertatsiyalıq jumısının' tiykarında 1964-jılı «Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika» degen kitabın baspadan shıg'ardı. Keyin bul kitap qayta islenip 1968, 1979, 1994-jılları basılıp shıg'arıldı ha'm bu'gingi ku'nde de joqarg'ı oqıw orınlarının' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı qa'nigeligi studentleri ushin sabaqlıq retinde xızmet atqarıp kelmekte. Sabaqlıqta qaraqalpaq tili leksikologiyası pa'ninin' wazıypaları anıqlanadı. Bunnan son' so'z ha'm onın' ma'nilerine, sinonim, antonim, omonim so'zlerge, tabu ha'm evfemizmlerge sıpatlama berilgen. Keyin qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramı tariyxıy shıg'ısı, qollanılıwı, ekspressivlik-stillik o'zgeshelikleri boyınsha u'yrenilgen. Sabaqlıqtın' son'g'ı bo'limlerinde frazeologiya ha'm leksikografiya ma'seleleri orın alg'an.

E.Berdimuratovtın' qaraqalpaq tili leksikasının' funktsionallıq stillerine arnalg'an «A'debiy tildin' funktsionallıq stillerinin' rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının' rawajlanıwı» (No'kis, 1973) monografiyalıq miyneti kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul miynent ilimpazdın' doktorlıq dissertatsiya jumısının' juwmag'ı bolıp esaplanadı. E.Berdimuratov 1973-jılı Bakude atalg'an temada qaraqalpaq til biliminde birinshilerden bolıp doktorlıq dissertatsiya jaqladı. Atalg'an monografiyalıq miyneti publitsistikalıq, ko'rkem a'debiyat, ilimiy, ra'smiy is qag'azları stillerinin' rawajlanıwına sa'ykes sol stillerge ta'n leksikalıq birliklerinin' ma'nilik jaqtan rawajlanıwı, onın' sebepleri ha'm rawajlanıw jolları anıqlang'an.

Qaraqalpaq tili leksikasın izertlewge belgili u'les qosqan ilimpazlardın' biri R.Esemuratova bolıp esaplanadı. Ol 1964-jılı Tashkentte «Ullı Oktyabr sotsialistik revolyutsiyasınan son' qaraqalpaq leksikasının' rawajlanıwı» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Usı dissertatsiyalıq jumısının' tiykarında 1966-jılı «Oktyabr ha'm qaraqalpaq leksikası» degen kitabın baspadan shıg'ardı. Kitapta qaraqalpaq tili so'zlik quramının' 20-jıllardan keyingi da'wirde rus tili ha'm rus tili

arqalı basqa tillerden awısqan so'zler arqalı bayıg'anı, onın' sebeplerin ko'rsetip beredi. Rus tilinen awısqan so'zlerdi to'rt da'wirge bo'lip, olarg'a ken' tu'rde sıpatlama beredi.

Qaraqalpaq tilindegi sinonim so'zler M.Qa'lenderov ta'repinen arnawlı tu'rde izertlendi. Ol 1970-jılı «Qaraqalpaq tilindegi sinonimler» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Dissertatsiya jumısının' temasına baylanıslı ol birneshe maqalalar jazıw menen bir qatarda eki monografiyalıq jumısın^a kitap etip bastırıp shıg'ardı. Olarda qaraqalpaq tilindegi sinonimlerin' payda bolıw jolları, sinonimlerin' so'z shaqaplarına qatnası, frazeologiyalıq sinonimler, stilistikalıq sinonimler, sinonimlerin' grammatikalıq o'zgeshelikleri ha'm t.b. ma'seleler izertlengen.

Qaraqalpaq tilinin' leksikasında arab-parsı tillerinen kirgen so'zler belgili orındı iyeleydi. Bunday so'zlerin' qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanlarda qollanıluwı ha'm olardıń tariyxıy lingvistikalıq xarakteristikası O.Bekbawliev^a ha'm qaraqalpaq tiline shıg'ıs tillerinen kirgen so'zler tariyxı J.Shamshetov^g ta'repinen u'yrenilip, olardıń izerlewleri kitap bolıp basılıp shıqtı.

1997-jılı Sh.Allaniyazovanın' «Qaraqalpaq tilindegi qol o'neri leksikası» degen izertlew jumısı kitapsha bolıp basılıp shıqtı. Bul avtordın' kandidatlıq dissertatsiya jumısının' tiykarında jazılǵ'an. Ol 1986-jılı Tashkentte «Qaraqalpaq tilinde qol o'neri terminleri» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqlag'an edi. Kitapshada qaraqalpaq tilindegi qol o'nerine baylanıslı atamalar olardıń ma'nileri, kelip shıg'ıw tariyxı, jasalıw usılları anıqlang'an.

Bulardan basqa qaraqalpaq tilinin' leksika ma'selelerine baylanıslı birneshe kandidatlıq dissertatsiya jaqlandı. A.Pirniyazova «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde ja'miyetlik-siyasiy leksikasının' qa'liplesiwı ha'm rawajlanıw jolları» (Tashkent, 1986), Q.Paxratdinov «Qaraqalpaq tilindegi mal sharwashılıg'ı leksikası» (No'kis, 1992), U.Da'wletova «Qaraqalpaq tilinin' a'skeriy leksikası» (No'kis, 1994), P.Najimov «Qaraqalpaq tilindegi ten'ewlerdin' struktura-semantikalıq o'zgeshelikleri» (No'kis, 1994), G.Aynazarova «Qaraqalpaq tilindegi simmetriyalı eki komponentli frazeologizmler» (No'kis, 2000). Olardıń kandidatlıq dissertatsiya jumısının' temalarına baylanıslı bir neshe maqalaları baspa so'z betlerinde jariq ko'rdi. Atalıp o'tken miynetlerden, sabaqlıqlardan, dissertatsiyalıq jumıslardan basqa qaraqalpaq tili leksikasının' ayırım ma'selelerine arnalg'an maqalalar da bar. Olardan Q.Ayımbetov, A.Bekbergenov, K.İsmaylov, T.Jumabaev ha'm t.b. maqalaların atap ko'rsetiwge boladı.

FILOLOGIYA MASHQALALARI HA'M OLARDI SHESHIW JOLLARI

Morfologiya tarawı. Morfologiya so'z ha'm so'z formalarinin' so'zlerin' so'z shaqaplarına bo'liniw printsiplerin so'z shaqaplarinin' morfologiyalıq kategoriyaların, grammatikalıq ma'ni ha'm grammatikalıq forma haqqındag'i til biliminin' u'lken bir tarawı bolıp esaplanadı. Ol grekshe formo-forma, logos-ilim degen so'zlerden kelip shıqqan, yag'niy so'zdin' formasi haqqındag'i

grammatikaliq ta'liyimat degendi bildiredi. Morfologiya tarawında u'yreniletug'in til birligi so'z. So'z grammatikainin' u'yreniw ob'ektine aling'anda so'z formalarinin' o'zgeriw ha'm tu'rlewiw nizamliqlari, usi nizamliqlar tiykarında morfologiyaliq ha'm sintaksislik kategoriyalardin' jasaliwi esapqa alinadi. Til biliminde morfologiya ha'm sintaksis tarawlarinin' tig'iz baylanisli esapqa alinip grammatika degen bir termin menen ataladi. Ha'zirgi waqıtta ha'mme qosimtalar 1) so'z jasawshi qosimtalar: 2) forma jasawshi qosimtalar, 3) so'z o'zgeriwshi qosimtalar bolip u'shke bo'linedi. Biz so'z jasaliw tarawında so'z jasawshi ha'm forma jasawshi qosimtalardi u'yrendik. Al so'z o'zgeriwshi qosimtalar morfologiya tarawında u'yreniledi. N.A.Baskakov bul qosimtalarda «Sintaksislik qatnas bildiriwshi morfemalar», dep ataydi. (Istor-tipol. morfol. Tyuriskix yazikov. M, 1979, 10-11-bet) ha'm olardi 1) predikativlik qatnas bildiriwshi morfemalar. 2) atributivlik qatnas bildiriwshi morfemalar dep ekige bo'linedi. Predikativlik qatnas bildiriwshi morfemalarg'a ko'plik ha'm betlik jalg'awlarin, al atributivlik morfemalarg'a tartim ha'm seplik jalg'awlarin kirgizedi.

Morfologiyainin' u'yreniw o'bektine kiretug'in so'z formaları tu'bir ha'm qosimsha morfemalardin' birliginen turadi. Biraq qosimsha morfemali so'zler de tu'bir so'zdin' da'slepki leksikaliq ma'nisi o'zgermeydi, sol leksikaliq ma'nisin saqlag'an halda qosimsha grammatikaliq ma'ni qosiliw menen sheklenedi. Misali: mektepler, terekte, u'yimiz siyaqli so'zlerge jalg'ang'an qosimtalar jalg'ang'an so'zlerinin' leksikaliq ma'nisin o'zgerip, og'an ko'plik, seplik, tartim siyaqli grammatikaliq ma'niler qosadi.

Morfologiyada tiykarg'i u'yreniletug'in ma'selelerdin' biri-so'z shaqaplari. So'z shaqaplari bul so'zlerdin' leksika-semantikaliq ha'm grammatikaliq toparlari. Olardin' so'z shaqaplarına bo'liniwi, ma'nili ha'm ko'mekshi so'z shaqaplari ha'r ta'repleme u'yreniledi.

So'zler leksikologiya tarawında so'zlerdin' leksikaliq ma'nisi menen, so'z jasaliw tarawında so'z jasaliw ma'nisi menen tanistin'iz. So'z grammatikaliq ma'nige de iye. Ma'selen, paxtakesh so'zin qarayiq. Bul so'zdin' leksikaliq ma'nisi predmet, adam, so'z jasaliw ma'nisi ka'sip iyesi. Al onin' grammatikaliq ma'nisi atliq, betlik, birlik san, ataw sepligi. So'zdin' grammatikaliq ma'nisi abstrakt, ol tek bir so'zge emes, al so'zlerdin' belgili leksika-grammatikaliq toparlarına tiyisli boladi. Ma'selen, seplik ma'nisi tildegi barliq atliqlarg'a ha'm atliq ma'nisine ko'shken so'zlerge ta'n. Ma'ha'l ma'nisi aniqliq meyildegi barliq betlik feyiller ushin ortaqlar.

So'zdin' grammatikaliq ma'nisi belgili bir qurallar ja'rdeminde an'latiladi. So'z tek bir grammatikaliq ma'nige emes, al bir neshe grammatikaliq ma'nige iye boladi. Mektebim-betlik emes, birlik san, ataw sepligi, tartim ma'nilerin bildirip tur.

Grammatikaliq ma'ninin' belgili bir grammatikaliq qurallar arqali bildiriliwi so'zdin' grammatikaliq formasi dep ataladi. Demek so'zdin' formasi-bir so'zdin' leksikaliq jaqtan birdey bolip, al grammatikaliq ma'nilerin' ha'r qiyli bolawi. Mektebim, mektebin', mektebi, mektebimiz, mektebin'iz, mektepler ha'm t.b. Bul

so'zler mektep so'zinin' formalari. Olar bir leksikaliq ma'ni, al ha'r qiyli grammatikaliq ma'ni an'latadi.

So'zdin' ha'r bir grammatikaliq formasi so'z forma dep te ataladi.

Tildegil barliq so'zler grammatikaliq formalarg'a iye bola bermeydi. Qaraqalpaq tilinde atliqlar ha'm feyillerdin' grammatikaliq ma'nidegi grammatikaliq formalar arqali bildiriledi.

Tildegil so'zlerdin' grammatikaliq ma'nisi eki tu'rli usil menen bildirilediU' sintaksislik usil ha'm analitikaliq usil.

Sintetikaliq usil degende so'zdin' grammatikaliq ma'nisinin' qosimtalar ja'rdeminde bildiriliwi tu'siniledi. Ma'selen, seplik, tartim betlik, ko'plik ma'niler. nol' forma da grammatikaliq ma'ni bildiredi.

Analitikaliq usil menen bildirilgende grammatikaliq ma'ni eki yamasa bir neshe so'zlerdin' ja'rdemi menen bildirilip, ekinshi grammatikaliq ma'ni an'latadi. Bug'an ko'mekshi feyiller, tirkewishler da'nekerler ha'm janapaylar kiredi. Sonday-aq so'zlerdin' ta'kirarlaniwi menen, suptektivizm, so'zlerdin' orin ta'rtibi, intonatsiya arqali da grammatikaliq ma'niler bildiriledi.

Grammatikaliq kategoriya-grammatikaliq ma'ni menen grammatikaliq formanin' birligi. Demek, bul ekewi bir na'rsenin' ishi menen sirtina usaydi. Grammatikaliq kategoriya to'mendegi talaplarg'a juwap beriwi kerek.

1) Grammatikaliq ma'nini bildiriwshi arnawli forma bolwi kerek.

2) Bir grammatikaliq kategoriya ishindegi grammatikaliq ma'niler en' keminde ekew bolwi kerek.

3) Olar bir-birine qarama-qarsi qoyilip appozitsiya du'ziwi sha'rt. Morfologiyadag'i u'lken kategoriya -bul so'z shaqaplari. Basqa kategoriyalar usi so'z shaqaplarinin' ishinen ajiralip shig'adi. Atliqlar san, tartim, betlik, seplik kategoriyalarina feyiller basimliliq-basimsizliq, da'reje, tu'r, meyil, ma'ha'l, bet-san kategoriyalarina kelbetlik ha'm ra'wishler da'reje kategoriyalarina iye.

Morfologiyada tildegil so'zler so'z shaqaplarina bo'linedi. So'z shaqaplaribul so'zlerdin' leksika-grammatikaliq toparlari bolip, bul toparlar bir-birinen bildiriletug'in ma'nileri, ha'r birine ta'n bolg'an morfologiyaliq belgileri, grammatikaliq kategoriyalari, forma jasaw ha'm so'z jasaw tipleri, ga'ptegi sintaksislik xizmetleri jag'inan ajiralip turadi.

Til biliminde so'zlerdi so'z shaqaplarina bo'liw erte zamanlardan baslang'an. Ma'selen, a'yyemgi Gretsiyada Aristotel', Platon, a'yyemgi hindistanda Lekha'm Panini degen ilimpazlar so'zlerdi so'z shaqaplarina ajiratiwdin' da'slepki tirqalqlarin qaladi. So'z shaqabi termininin' o'zi de grek ha'm latin tilinen aling'an.

Qaraqalpaq tilinde so'zlerdi so'z shaqaplarina bo'liwde 3 printsip basshiliqqa alinadi.

1) Semantikaliq printsipU' So'zdin' semantikaliq ma'nisi bul ha'r bir so'zdin' bildiretug'in jeke leksikaliq ma'nisi emes, al sol kategoriyalarg'a so'zler ushin ortaq bolg'an uliwma ma'ni. Ma'selen atliqlar predmetlik ma'ni an'latadi. Demek, semantikaliq ma'ni-bul kategoriyaliq ma'ni. 2) Morfologiyaliq printsipU' Bunda so'zdin' sirtqi morfologiyaliq formasi, onin' so'z jasaw, forma jasaw model'leri, so'z o'zgeriw sistemasi, esapqa alinadi.

3. Sintaksislik printsipU' Bunda so'z shaqabinin' basqa so'zler menen dizbeklesiw uqiylilig'i, ga'p ag'zasi xizmetin atqariwi esapqa alinadi.

Kelbetlik ha'm sanliqlar predmettin' belgisin bildiretug'in bolg'anliqtan ko'binese atliqtin' aldinda, ra'wishler feyildin' aldinda keledi. Atliq baslawish ha'm toliqlawish, feyil-bayanlawish, ra'wish-pisiqlawish, sanliq ha'm kelbetlik-anliqlawish ga'p ag'zalarinin' xizmetin atqaradi.

U'sh printsip barliq so'z shaqaplarin klassifikatsiyalawda birdey emes. Bir so'z shaqabi ushin semantikaliq printsip tiykarg'i bolsa, ekinshisi ushin bul qosimsha xizmet atqaradi.

Usi bag'darda qaraqalpaq tilindegi so'zler to'mendegishe bo'linedi:

1. Ma'nili so'z shaqaplari: atliq, kelbetlik, sanliq, almasiq, feyil, ra'wish.
2. Ko'mekshi so'zler: da'neker, tirkewish, janapay.
3. Modal so'zler.
4. Tan'laqlar.
5. Eliklewishler.

FILOLOGIYA ILIMININ' ILIMIY-TEORIYALIQ HA'M METODOLOGIYALIQ TIYKARLARI

Tiykarg'ı sintaksislik birlikler. Til iliminin' en' u' lken tapawı bolg'an g'pammatika tildin' g'pammatikaliq qupılısın u'ypetedi. G'pammatika eki bo'limnen-mopfologiya ha'm sintaksisten tupadı. Mopfologiyada so'zlepdi qupılısı, so'z shaqapları u'ypeniledi. Sintaksis g'pektin' syntaxis degen so'zinen alınıp «du'zilis» degendi bildipedi. Sintaksiste so'zlepdi baylanıstıpıp ga'p qupaw qag'ıy dalapı, ga'plepdi du'zilisi, xızmeti, qollanılıwı u'ypeniledi. Ga'p bolıw ushin g'pammatkanın' fopma, intonatsiya ha'm mazmunı jag'ınan bip pu'tin oy-pikipdi bildipiwı kepek.

So'z dizbegi-eki yamasa bip neshe ma'nili so'zlepdi g'pammatikaliq baylanısınan du'ziletug'in sintaksislik biplik. Ol ppedikativlikke iye emes, pikip tıyanaqlılıg'in bildipe almaydı. Mısalı: ken' dala, sulıw qız, go'zzal ta'biyat, oqıwshının' kitabı, jalt qapaw t.b.

Jay ga'p-bip yamasa bip neshe so'zlepden du'zilip, pikip tıyanaqlılıg'in bildipetug'in ppedikativlik sintaksislik biplik. Ga'ptin' tiykapg'ı belgisi ppedikativlik bolıp, ga'plik intonatsiyag'a iye boladı. Mısalı: Ba'ha'p. Ku'n jılıdı. Tepeklepdi japıpaqlapı bo'pte basladı.

Qospa ga'p-eki yamasa bip neshe jay ga'plepdi ma'nilik ha'm g'pammatikaliq baylanısınan du'ziletug'in sintaksislik biplik. Qospa ga'ptin' qupamındag'ı ha'p bip jay ga'p pikip tıyanaqlılıg'ına iye boladı. Mısalı: Aspan tu'nepip, jawın jawa basladı. Shayıq atan'nın' zeynine tiyme, balam, ol jaqsı adam.

Tekst-ma'nilik ha'm du'zilislik jaqtan baylanısqa bip tutas so'ylem bipligi. Teksttin' ko'lemi ha'p qıylı bolıp keledi. Bipewlepi qısqa, al bipewlepi ko'lemli bolıp keliwi mu'mkin.

Sintaksislik baylanıs tuwralı tu'sinik. So'z ha'm so'z formalarınin' o'z ara bir-biri menen sintaksislik baylanısı arqalı sintaksislik birlikler du'ziledi. Sintaksislik

qatnas (ma'ni) sintaksislik birliklerdin' komponentleri arasındag'ı sintaksislik baylanıs na'tiyjesinde payda boladı. Sonlıqtan sintaksislik baylanıs sintaksislik birliklerdin' komponentleri arasındag'ı baylanıs forması, usılı, sintaksislik qatnas sintaksislik birliklerdin' sın'arları arasındag'ı ma'nilik qatnası retinde u'yreniledi.

So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnasları. So'z dizbeginin' quramındag'ı so'zler o'z ara ma'nilik ha'm formalıq jaqtan baylanısqa tu'siwi arqalı ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi. So'z dizbeginin' sın'arları arasındag'ı ma'nilik qatnaslar bag'ının'qı so'z benen bag'ındırıwshı so'zlerdin' arasında boladı. Bag'ının'qı so'z bag'ındırıwshı so'zdi anıqlawıshlıq, tolıqlawıshlıq (obyektlik) ha'm pısıqlawıshlıq ma'nilerde tu'sindiredi. Usı sıyaqlı ma'nilik o'zgesheliklerine qaray sintaksislik so'z dizbekleri anıqlawıshlıq, obyektlik ha'm pısıqlawıshlıq qatnastag'ı so'z dizbekleri bolıp bo'linedi.

So'z dizbekleri haqqında tu'sinik. Eki yamasa birneshe tolıq ma'nili so'zlerdin' ma'nilik ha'm grammatikalıq baylanısınan du'zilgen predikativlik emes sintaksislik birlikke so'z dizbegi belinedi.

So'z dizbeginin' quramına kirgen so'zlerdin' birewi (da'slepki) bag'ının'qı so'z, ekinshisi bag'ındırıwshı (bas) so'z bolıp du'ziledi. Bag'ının'qı so'z bag'ındırıwshı so'z benen formalıq ha'm ma'nilik jaqtan baylanısadı. So'z dizbegi o'z aldına sintaksislik birlik dep qaralg'an menen, ga'ptin' quramında onın' qurılıs materialları retinde xızmet atqaradı.

So'z dizbeginin' bas so'zinin' bildiriliwine qaray tu'rleri. So'z dizbeginin' bas so'zi so'z dizbegin du'ziwshı sın'arı xızmetin atqaradı. Bag'ının'qı so'z bas so'zdi tu'sindiriwshı, so'z dizbeginin' ken'eyttiriwshı ag'zası xızmetinde keledi. Bas so'zdin' qanday so'z shaqabı arqalı bilidiriwine qaray, so'z dizbegi atawısh so'z dizbegi ha'm feyil so'z dizbegi bolıp ekige bo'linedi.

Atawısh so'z dizbekleri. Bas so'zi atawısh so'zlerden bolg'an so'z dizbeginin' tu'rine atawısh so'z dizbegi delinedi. Atawısh so'z dizbeklerinin' bas so'zi ko'binese atlıqtan, kelbetlikten, jekke-siyrek jag'dayda basqa da atawısh so'zlerden boladı.

Feyil so'z dizbekleri. Bas so'zi feyilden bolg'an so'zlerdin' dizbegine feyil so'z dizbegi delinedi. Feyil so'z dizbeginin' du'ziliw modeli bag'ının'qı sın'arların'qaysı so'z shaqabının' toparınan bildiriliwine qaray to'mendegishe du'ziledi.

Ga'p - tiykarg'ı sintaksislik birlik. Ga'p – tildin' qarım-qatnaslıq xızmetin ta'miyinlewshı en' a'hmiyetli sintaksislik birlik. Adamlardın' til arqalı bir-biri menen pikir alıswı, tu'sinisu'wi so'ylewdin' ıqshamlasqan forması bolg'an ga'p arqalı a'melge asadı. Ga'pten qanday da bir adam oyında payda bolg'an haqıyqatlıqqa qatnaslı pikir, mazmun an'latıladı. Sonlıqtan ga'p tildin' ha'reketegi ko'rinisi ol– kommunikativlikti ta'miyinlew wazıypasın atqaradı.

Ga'p du'ziwge qatnasatug'ın grammatikalıq kategoriyalar. Ga'ptin' grammatikalıq ma'nisi predikativlik arqalı bildiriledi. Sonlıqtan qanday ga'p bolsa da, onın' tiykarın, du'ziliw sxemasın predikativlik qatnas du'zedi.

Demek, predikativlik ga'ptin' (pikirdin') bayanlanıwı degen grammatikalıq ma'nisti an'latatug'ın tu'sinik.

Ga'pti du'ziwge sintaksislik bet-san, ma'ha'l ha'm modallıq kategoriyalar qatnasadı.

Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler. Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler – mazmunı ha'm forması jag'ınan bir-birine qarama-qarsı qollanılatus'ın sintaksislik kategoriya.

Ga'ptin' mazmunı boyınsha tu'rleri. Jay ga'pler kommunikativlik funktsiyasına qaray ha'r tu'rli mazmunda qollanıladı. Olardıń biriwlari mazmunı jag'ınan belgigili bir xabardı, ekinshi birewleri is-ha'reket, waqıya ha'm ha'diyseleler tuwralı soraw ma'nisin, u'shinshileri buyırıq, o'tinish-tilek ma'nisindegi buyırıqtı bildirip keledi. Ja'ne bir tu'rleri emotsional ha'm shaqırıq-u'ndew ma'nilerinde qollanıladı. Usı sıyaqlı mazmun o'zgesheliklerine qaray ga'pler to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: 1) xabar ga'p; 2) soraw ga'p; 3) buyırıq ga'p; 4) u'ndew ga'p.

Ga'p ag'zaları tuwralı tu'sinik. Ga'ptin' quramına kirgen so'zler bir-biri menen sintaksislik jaqtan baylanısıp, ga'p ag'zalarınin' xızmetin atqaradı. Ga'p ag'zalarınin' arasındag'ı baylanıs so'z formaları, ko'mekshi so'zler, orın ta'rtip, intonatsiya ha'm t.b. grammatikalıq qurallar arqalı bildiriledi.

Jay ga'pler tek bas ag'zalardan du'zilip qoymay, onin' quramına ken'eyttiriwshi ekinshi da'rejeli ag'zalar da qatnasadı. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları anıqlawısh, tolıqlawısh ha'm pısıqlawısh bolıp u'shke bo'linedi.

Ga'ptin' bas ag'zaları. Ga'ptin' bas ag'zaları - baslawısh ha'm bayanlawısh ga'ptin' tiykarın, onin' strukturalıq sxemasın du'zedi. Eki bas ag'zalı ga'plerde baslawısh ga'ptin' kim ya ne haqqında bolg'anın bildiredi de, bayanlawısh baslawıshın' is-ha'reketin yamasa basqa bir waqıya, ha'diyselelerdi bayanlaydı. Baslawısh grammatikalıq baylanısı jag'ınan basqa ag'zalarg'a g'arezli bolmaydı. Bayanlawısh grammatikalıq baylanısı ha'm ma'nisi jag'ınan baslawıshqa g'arezli bolıp keledi. Baslawısh qaysı bette, qaysı sanda kelse, bayanlawısh ta sol bette, sol sanda qollanıladı. Biraq, bulardıń arasındag'ı bet-san formasındag'ı baylanıs III bette tolıq bolmaydı.

Ekinshi da'rejeli ag'zalar tuwralı tu'sinik. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları bas ag'zalardan du'zilgen ken'eytilmegen ga'plerdi ken'eytedi. Olar ko'binese bas ag'zalarg'a qatnaslı, bolıp bas ag'zalar menen birge baslawısh topar ha'm bayanlawısh toparın du'zedi. Bul jag'day ekinshi da'rejeli ag'zalardıń so'z dizbeginin' quramına qatnaslı ekenligin ko'rsetedi. Sonlıqtan son'g'ı jıllardag'ı sintaksislik izertlewlerde ekinshi da'rejeli ag'zalar so'zdi ken'eyttiriwshi ag'za ha'm pu'tin ga'pti ken'eyttiriwshi ag'za terminleri menen ataladı.

Tolıqlawısh. Tolıqlawısh – ken'eytilmegen jay ga'plerdin' strukturasın ken'eytip, tolıqtırıp, is-ha'reketti obyektlik ma'nide tu'sindiretug'ın ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

Pısıqlawısh tuwralı tu'sinik. Pısıqlawısh – is-ha'reket protsesinin' isleniw usılın, sapasın, waqıt, orın, san, mug'dar, sebep-maqset, sha'rt, qarsılaslıq, t.b. belgilerin bildiretug'ın ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

Pısıqlawıshlar ma'nilik o'zgeshelikleri ha'm is-ha'reket protsesin sıpatlaw belgilerine qaray to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: Orın pısıqlawısh, waqıt

pısıqlawısh, sın pısıqlawısh, mug'dar-da'reje pısıqlawısh, sebep pısıqlawısh, maqset pısıqlawısh, sha'rt pısıqlawısh ha'm qarsılas pısıqlawısh.

Anıqlawısh. Anıqlawısh predmet ha'm predmetlik ma'nidegi so'zlerdin' sıpatın, sapası ya menshikleniwın bildiertug'ın ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

Anıqlawısh to'mendegi sintaksislik belgilerge iye boladı: 1) predmet ha'm predmetlik ma'nidegi so'zlerdi sıpatlaydı; 2) tiykarınan kelbetlikten, predmettin' sapasın, san-mug'darın bildiretug'ın so'z shaqaplarınan boladı; 3) o'zi anıqlaytug'ın so'zi menen jupkerlesiw ha'm izafetlik usılda baylanıladı; 4) orın ta'rtibi jag'ınan o'zi anıqlaytug'ın ag'zanın' aldında turadı ha'm sol ag'za menen birge anıqlawıshlıq so'z dizbegin du'zedi.

Jay ga'plerdin' tu'rleri. Ga'p du'zilisi boyınsha en' da'slep jay ga'p ha'm qospa ga'p bolıp u'lken eki sintaksislik birlikke bo'linedi. Jay ga'pler da'stu'ri boyınsha du'ziliw o'zgeshelikleri, quramı, ga'p ag'zaların' qatnası ha'm basqa da belgilerine tiykarlanıp birneshe tu'rlerge bo'linedi:

1) eki bas ag'zalı ga'p ha'm bir bas ag'zalı ga'pler bolıp ekige bo'linedi. Jay ga'plerdin' bul tu'rlerinin' du'ziliwi bas ag'zalardın' tolıq qatnasıwı yaqi qatnaspawına qaray anıqlanadı. Eki bas ag'zalı ga'plerde bas ag'zalar tolıq qatnasadı. Bir bas ag'zalı ga'plerde bas ag'zalardın' bayanlawısh quramı qatnasadı;

2) ken'eytilmegen ha'm ken'eytilgen ga'pler. Bunn' ken'eytilmegen tu'ri eki bas ag'zanın' qatnasınan du'zilip, ekinshi da'rejeli ag'zalar qatnaspaydı. Ken'eytilgen tu'rinde eki bas ag'zalı ga'plerdin' yamasa bir bas ag'zalı ga'plerdin' quramına ekinshi da'rejeli ag'zalar qatnasadı;

3) tolıq ha'm tolıq emes ga'pler. Bul ga'pler za'ru'rli ag'zaların' qatnasıw - qatnaspayına qaray du'ziledi. Tolıq ga'pke za'ru'rli ag'zalar tolıq qatnasadı, tolıq emes ga'pte za'ru'rli ag'zanın' birewi yamasa bir neshewi tu'sirilip qollanıladı. Biraq, ga'p za'ru'rli ag'zaları tolıq qatnaspasa da situatsiyag'a baylanıslı mazmunı jag'ınan tolıq ma'ni an'latadı;

4) ga'p ag'zalarına bo'linetug'ın ha'm bo'linbeytug'ın ga'pler (so'z -ga'pler). Bular ga'p ag'zalarına bo'liniw yaqi bo'linbew o'zgesheliklerine qaray sıpatlanadı. Ga'p ag'zalarına bo'linetug'ın ga'pler a'dettegi jay ga'pler, olar bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarg'a bo'linedi. Ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın ga'pler ha'zirgi sintaksislik ilimde so'z -ga'pler dep u'yreniledi. Bular ga'p ag'zalarına bo'linbeydi: Naryadqa sen qol qoydın', durıs pa?- Durıs. (I.Q.).

5) Qospalang'an ha'm qospalanbag'an jay ga'pler. Qospalang'an jay ga'pler ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen jay ga'plerdin' quramına feyil toplamlı, birgelkili ag'zalı, ayırım-lang'an ag'zalı, kiris ag'za ha'm qaratpa ag'zalı ga'pler kirip, mazmunı ha'm quramı jag'ınan qospalanadı.

Wo'z-wo'zin qadag'alaw ushi'n sorawlar:

1. Filologiya tarawı boyınsha rawajlang'an shet el ma'mleketlerinde qanday ilimiy jumıslar a'melge asırılğ'an?

2. Shet el ma'mleketlerinde filologiya tarawı boyınsha a'melge asırılǵ'an reformalardı aytın'?
3. Ha'zirgi da'wirde filologiya tarawı boyınsha sheshimin ku'tip turg'an mashqalalardı aytıp berin'?
4. Filologiya iliminin' ilimiy-teoriyalıq ha'm metodologiyalıq tiykarları qanday?

Paydalani'lg'an a'debiyatlar dizimi:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Da'wletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis, 1999.
3. Ubaydullaev K. Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis, 1965.
4. Berdimuratov E. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. No'kis, 1994.
5. Ha'zirgi qaraqalpak a'debiy tilinin' grammatikası. So'z jasalıw ha'm morfologiya. No'kis, 1994.
6. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, 1992.

2-TEMA. FILOLOGIYA TARAWLARININ' IZERTLENIWI

REJE:

1. FONETIKA TARAWININ' IZERTLENIWI.
2. LEKSIKOLOGIYA TARAWININ' IZERTLENIWI.
3. GRAMMATIKA TARAWININ' IZERTLENIWI.

Tayanış tu'sinikler: fonetika, ulıwma fonetika, jeke fonetika, leksikologiya, leksema, morfemika, morfema, morfologiya, so'z shaqapları, sintaksis, sintagma.

QARAQALPAQ TILI FONETIKASININ' IZERTLENIWI

Qaraqalpaq tilinin', sonın' ishinde onın' fonetikasının' izertleniwi N.A.Baskakovtın' atı menen tikkeley baylanıslı. Onın' "Kratkaya grammatika karakalpakskogo yazıka" kitapshasının' ekinshi bo'liminde qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisine ha'm a'lipbesine sıpatlama berilgen. İlimpazdın' baqlawınsha, qaraqalpaq tilinin' seslik sisteması n'a' sesten quralıp, olar latin jazıwına tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesinde 21 ha'rip penen an'latıladı. Olardıń tog'ızı dawıshlıardı bildiredi. Barlıq dawıshlıardı kestede keltire otırıp, olardıń ha'r birine qısqasha artikulyatsiyalıq sıpatlama bergen ha'm olardı tu'pkilikli so'zlerde keltirip, ol so'zlerdi orıs tiline awdarg'an.

Qaraqalpaq til biliminin' ha'zirgi rawajlanıw da'rejesi ko'z-qarasınan qarag'anda, a'lbette kitapshada kemshilikler ushırasadı. Biraq sog'an qaramastan ol qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisini torlıq qamtıg'an en' da'slepki ilimiy miynet

retinde u'lken a'hmiyetke iye. Usı arqalı tyurkologiya iliminde qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisi ma'lim boldı.

20-jıllardıń basında ko'rnekli tyurkolog-ilimpazlar E.D.Polivanov ha'm S.E.Malovlar Qaraqalpastanda bolıp, janlı so'ylew tilin baqlawlar tiykarında jazg'an ilimiy maqalaları, ayrıqsha qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisiz izertlewde u'lken a'hmiyetke iye boldı.

E.D.Polivanovtıń baqlawı boyınsha qaraqalpaq tilinin' konsonantizm sisteması qazaq tiline salıstırg'anda bir fonemag'a artıq. Qaraqalpaq tilinde bar h foneması qazaq tilinde joq. Ol qaraqalpaq tilinin' fonemalıq quramının' to'mendegishe ekenin ko'rsetedi. Dawıssızlar p, b, w, m, t, d, s, j, k, q, g, n, h, r, l, z, s. Dawıslılar a, a', ı, i, u, u', o, o', e.

Qaraqalpaq tili konsonantizminin' tag'ı bir ayrıqshalıq belgisi, E.D.Polivanovtıń anıqlawınsha, jabısın'qı-juwısın'qı dawıssızlardın' ma'ni ayırıwshılıq qa'siyetinin' a'zziliginde bolıp esaplanadı. Bul ushın jeterli da'liller keltirilgen. Al dawıslı fonemalar boyınsha to'mendegilerdi anıqlaydı. a') so'zdin' basındag'ı e, o, o' dawıslılarının' diftong bolıwı barınsha ku'shli da'rejede boladı, olar artikulyatsiyalıq-akustikalıq jaqtan so'zdin' ortasında yamasa aqırında jumсалatug'ın haqıyqıy eki fonemanın' dizbeginen turatug'ın ye, wo, wo' diftonglarına sa'ykes keletug'ının, g') qısqıq dawıslılar u, u', ı, i tildin' tik jag'dayı boyınsha ashıq bolıwg'a, al tildin' jazıq jag'dayı boyınsha til artı bolıwg'a beyim ekenin ko'rsetedi. İлимпazdın' bul anıqlawlarının' ko'pshiligi bu'gingi ku'nde de o'z ku'shin joyıtpadı.

S.E.Malovtıń «Karakalpaskiy yazık i ego izuchenie» miyneti 1934-jılı maqala tu'rinde ja'riyalang'an edi. Onın' bul miyneti tolıq tu'rde N.A.Baskakov ha'm D.S.Nasırovlar ta'repinen baspag'a tayarlanıp, 1966-jılı No'kiste «Zametki o karakalpakskom yazıke» degen at penen kitapsha bolıp basılıp shıqtı. Kitapshanın' bir bo'limi fonetika ma'selelerine arnalıp, onda qaraqalpaq tilinin' dawıslı ha'm dawıssızlarına sıpatlama bergen, olardıń klassifikatsiyasın keste arqalı ko'rsetken.

S.E.Malovtıń baqlawı boyınsha so'zdin' basında e, o, o' dawıslıları ku'shli diftonglasqanın ko'rsetedi. Sonın' menen qatar y,w sonorları haqqında pikir ju'rgizgen. Dawıssızlar ishinde ch, sh, ts seslerinin' o'zgesheliklerine, dawıssızlardın' o'z-ara almasıwlarına toqtag'an. Ol y menen j sesinin' almasıwın tariyxıy qubılıs sıpatında bahalaydı. Sonday-aq erinlik singlarizm ma'selesin ha'r ta'repleme qarastırg'an. İлимпazdın' qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisi boyınsha aytqan pikirlerinin' ko'pshiligi keyingi da'wirlerde ju'rgizilgen eksperimental izertlewler shınlıqqa sa'ykes ekenligin da'lilledi.

XX a'sirdin' o'0-jıllarına kelip qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisiz izertlewshi jergilikli ilimpazlar o'sip jetisiti. J.Aralbaev birinshilerden bolıp «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' fonetikalıq sisteması» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Onın' bir qatar maqalaları baspa so'z betlerinde jarıq ko'rdi. Bul miynetlerde qaraqalpaq tilinin' dawıslı ha'm dawıssız fonemalarının' quramı, olardıń klassifikatsiyası ko'rsetilgen, fonemalarg'a artikulyatsiyalıq sıpatlama bergen. J.Aralbaev qaraqalpaq tilinde tog'ız dawıslı-monoftong, eki dawıslı-diftong bar deydi.

50-jillarda N.A.Baskakov eki tomliq «Karakalpakskiy yazıq» kitabının' baspadan shıg'ıwı qaraqalpaq til biliminin' rawajlanıwında u'lken tariyxıy waqıya boldı. Onın' ekinshi tomi fonetika ha'm morfologiya tarawlarınan turadı. Fonetika tarawında o'zinin' «Kratkaya grammatika karakalpakskogo yazıka» miynetinde jazg'anların ha'r ta'repleme teren'lestiredi. Dawıslı ha'm dawıssızlarg'a ayırıqsha toqtap, olardıń rawajlanıw basqıshların, klassifikatsiyasın ko'rsetedi. Basqa tillerden o'zlestirilgen fonemalarg'a sıpatlama bergen. Qaraqalpaq tilinde 11 dawıslı bar dep esaplaydı. Al dawıssızlardın' fonemalıq quramı a'debiy tilde 29, xalıq so'ylew tilinde 20 dep tastıyıqlaydı. Dawıslı fonemalardı tildin' tik jag'dayı boyınsha, erinnin' qatnası boyınsha ha'm awızdın' ashılıw yamasa jaqtın' ko'teriliw da'rejesine qaray klassifikatsiyalag'an. Al dawıssızlardı jasalıw ornı, jasalıw usılı, artikulyatsiyasınin' sıpatına qaray klassifikatsiyalaydı.

A'llette, N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisi boyınsha aytqan pikirlerinin' ha'mmesi shınlıqqa sa'ykes kelmeydi. Bunday kemshilikler qaraqalpaq tilinin' fonetikasın keyingi da'wirlerde izertlegen ilimpazlar ta'repinen orınlı tu'rde sing'a alındı. Solay da N.A.Baskakovtin' bul miyeti qaraqalpaq tilinin' fonetikasın qalay, qa'ytip izertlewde og'ada u'lken a'hmiyetke iye boldı. Onda ayılğ'an bir qatar pikirler tastıyıqlanıp, bu'gingi qaraqalpaq til biliminde ken'nen qollanılıp atır.

Qaraqalpaq tilinn' fonetikası boyınsha belgili miynet jazg'anlardın' biri K.Ubaydullaev bolıp esaplanadı. Bul miynet fonetika tuwralı ulıwma mag'lıwmat, dawıslı fonemalar, dawıssız fonemalar, fonetikalıq nızamlar, pa't degen tarawlardan turadı. Qaraqalpaq tilinde 9 dawıslı fonema bar deydi. Rus tilinen kirgen so'zlerde jumsalutug'in i, u fonemalarınin' ren'kleri dep esaplaydı. Dawıslı fonemalardıń jasalıw ornına qarap til aldı ha'm til artı dawıslıları, erinnin' qatnasına qaray erinlik ha'm eziwlik dawıslılar, jasalıw usılına qaray ashıq ha'm qısıq dawıslılar, yamasa joqarı ko'terin'ki, orta ko'terin'ki ha'm tu'sin'ki dawıslılar dep bo'ledi. Dawıssız fonemalardıń quramı g'o' birlikten turadı dep esaplaydı. Dawıssızlardın' jasalıwında dawıs ha'm shawqımnın' qatnasın, olardıń jasalıw usılın ilimpaz durıs anıqlag'an. A'llette, onın' miynetinde keyingi da'wirlerde ju'rgizilgen eksperimental izertlewler tastıyıqlamag'an pikirler, sonday-aq fonetikalıq terminlerdi qollanıwda da bir qatar qıyınshılıqlar ushırasadı. Sog'an qaramastan K.Ubaydullaevtin' bul miyeti qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisin u'yreniwde u'lken a'hmiyetke iye boldı.

1966-jılı O.Bekbawlovtın' «Qaraqalpaq tilinin' qubla dialektinin' fonetikalıq o'zgeshelikleri» temasında kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Dissertatsiyada qaraqalpaq tilinin' qubla dialektinin' o'zine ta'n seslik o'zgeshelikleri qaraqalpaq tilinin' a'debiy tiline salıstırılıp izertlengen. Sonday-aq diftong, seslerdin' almasıwı, proteza, seslerdin' qısqarıwı ha'm tu'sip qalıwı ma'seleleri de qarastırılğ'an. Dissertatsiyada ayırım kemshilikler de ushırasadı. Keltirilgen mısallardıń birazı dialektlik o'zgeshelikler emes, al ulıwmalıq fonetikalıq jag'daylar bolıp esaplanadı. Ayırım fonetikalıq - dialektizmler sıpatında ko'rsetken mısallar awızeki so'ylew tili ushın ta'n. Solay da, O.Bekbawlovtın' jumısı

qaraqalpaq tilinin' qubla dialektinin' fonetikalıq o'zgesheliklerin u'yreniwge arnalg'an da'slepki jumıs sıpatında u'lken a'hmiyetke iye boldı.

1967-jılı B.Qaliev «Qazaq ha'm qaraqalpaq tillerinde qısıq dawıslı seslerdin' reduktsiyası» temasında kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Onın' qaraqalpaq tilindegi qısıq dawıslılardıń reduktsiyası boyınsha bir qatar maqalaları jurnal betlerinde ja'riyalandı. Onda eksperimental mag'lıwmatlar tiykarında qaraqalpaq tilindegi qısıq dawıslılardıń qısqarıwı ha'm tu'sip qalıwı sebepshi bolatug'ın fonetikalıq jag'daylar ko'rsetilgen.

1971-jılı A.Da'wletov «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' vokalizmi» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Onın' bul temag'a baylanıslı bir qansha maqalaları ja'riyalandı ha'm monografiyalıq jumısı kitap bolıp basılıp shıqtı. Monografiyada qaraqalpaq tilindegi dawıslı fonemalardıń quramı anıqlang'an, olarg'a artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq sıpatlama berilgen, diftong ma'seleleri u'yrenilgen. Sonday-aq A.Da'wletovtıń intonatsiya, dawıssız seslerdin' dizbegine ha'm distrubitsiyasına baylanıslı maqalları ja'riyalandı.

1972-jılı R.Beknazarova «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' konsonantizmi» temasında kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. Dissertatsiyada dawıssız fonemalardıń quramı, artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq o'zgeshelikleri, jumalıw jiyiligi eksperimental usıllar ja'rdeminde anıqlang'an. Qaraqalpaq tilindegi dawıssızlardıń sozımlılıg'ı rus, ukrain tillerindegi dawıssızlar menen salıstırılǵ'an.

R.Beknazarovanın' dissertatsiyalıq izertlew jumısı boyınsha bir qatar maqalaları baspada ja'riyalandı.

Qaraqalpaq til biliminin' rawajlanıwında, ulıwma xalıqlıq qaraqalpaq tilinin' ha'm onın' dialektik sistemasinin' izertleniwinde, sonday-aq qaraqalpaq jazıwı menen orfografiyasının' jetilisiwinde D.S.Nasirovtın' miynetleri ayırıqsha a'hmiyetke iye. Onın' ko'p jıllıq ilimiy jumısının' jumag'ı retinde jariq ko'rgen basıl miynetini-“Stanoblenie karakalpakskogo obshenarodnogo rozgobornogo yazika iy ego dialektnaya sistema” (Nukus-Kazan, 1976) kitabı tek qaraqalpaq til bilimine emes, al ulıwma tyurkologiyag'a qosılǵ'an u'lken u'les boldı.

Qaraqalpaq tilinin' dialektlik o'zgesheliklerin izertlew barısında ol qaraqalpaq a'debiy tilinin' seslik du'zilisi ma'seleleri boyınsha da bahalı pikirler ayttı. Qaraqalpaq ulıwma xalıqlıq tilinde ha'm onın' dialektlerinde a'debiy tildegi siyaqlı tog'iz dawıslı bar ekenligin ko'rsetedi ha'm olardı klassifikaciyalaydı. Al dawıssızlardıń quramı jigirma eki fonemadan ibarat dep ko'rsetedi. D.S. Nasirovtın' pikirinshe v, f, c, sh dawıssız fonemaları rus tilinen kirgen so'zlerde g'ana ushırasadı ha'm olar tek sawatlı, jas o'spirimlerin' tilinde g'ana jumaladı.

1979-jılı fonetika tarawı boyınsha A.Da'wletovtıń joqari oqıw orınları ushun arnalg'an sabaqlıg'ı basılıp shıqtı. Onda fonetika tarawının' izertlew obiektlerine, izertlew metodlarına, aspektlerine, dawıslı ha'm dawıssız fonemalarg'a artilulyatsiyalıq ha'm akustikalıq spatlama berilgen. Sonday-aq buwin, pa't, orfografiya, orfoefiya, grafika ma'seleleri de sabaqlıqtan orın alg'an.

Singarmonizm tu'rkiy tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde o'z qurılısındaǵı seslerdi ja'mlestiretug'un ha'm sho'lkemlestiretug'un, sonday-aq

so'zlerdi taniwg'a ha'm ma'nilerin ayiriwg'a xizmet etetug'un en' basli nizam bolip tabiladi. Xind-Evropa tillerinde pa't qanday xizmet atqarsa, tu'rkiy tillerde singormonizm sonday xizmet atqaradi. 80-jillardin' ortalarinan baslap qaraqalpaq til biliminde singormonizmdi usi bag'darda izertlew jumislari ju'rgizile basladi. Qaraqalpaq tilindegi singormonizm menen salistira otirip, eksperimental mag'lumatlar tiykarinda G.A.Nurimvetov ta'repinen onin' kandidatliq dissertaciyasinda izertlendi. Dissertaciyada qaraqalpaq, qazaq, o'zbek tillerindegi ko'p buwinli so'zlerde dawislilar singarmonizmnin' tin'lawshilar ta'repinen qabil etiliw o'zgeshelikleri ayriqsha so'z etilgen. Avtor eksperimental mag'lumatlarg'a su'yene otirip, singormonizm jag'dayinda bul tillerdegi dawislilardin' son'g'i buwinlardag'i erinliklesiw da'rejesin aniqlawg'a ha'reket etken.

90- jillardan baslap qaraqalpaq tilinin' fonetika tarawı akademik A.Da'wletov ta'repinen ha'r ta'repleme izertlendi. Onin' 1993-jılı «Qaraqalpaq tilinde singarmonizm» degen monografiyası kitapsha bolıp basılıp shıqtı. Kitapshada qaraqalpaq til biliminde birinshi ret singarmonizm nızamı ha'r ta'repleme izertlenip, onin' xızmeti, ta'biyatı ken' tu'rde ashıp berildi. Singarmonizm nızamı sha'rtli tu'rde dawislilar ha'm dawıssızlar singarmonizmne bo'linip qarastırılǵ'an. Al 1994-jılı «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika» degen joqarı oqıw orınlarınin' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı qa'nigeligi studentleri ushin sabaqlıǵ'ı kitap bolıp basılıp shıqtı. Kitapta fonetikanın' tarawları, aspektleri, izertlew usılları ko'rsetilgen. Dawıslı ha'm dawıssız fonemalardın', diftonglardın' quramı, klassifikatsiyası, akustikalıq ha'm artikulyatsiyalıq sıpatlaması berilgen. Seslik nızam ha'm seslik qubılıslar, buwin, pa't, orfografiya, orfoepiya ma'selelerine tu'sinikler berilgen.

A.Da'wletov 1994-jılı «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' seslik du'zilisi» temasında doktorlıq dissertatsiya jaqladı. 1995-jılı usı temada monografiyası basılıp shıqtı. Monografiyada til biliminin' jetiskenlikleri tiykarında ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' tutas seslik du'zilisi izertlengen. Qaraqalpaq tilinin' fonetikasına arnalǵ'an miynetlerge ha'm en' a'hmiyetli ulıwma tyurkologiyalıq a'debiyatlarg'a sholiw jasalıp, olarg'a sin ko'z-qarastan baha berilgen. Dawıslı ha'm dawıssızlardın' fonemalıq quramı anıqlang'an. Eksperimental mag'lumatlar tiykarında ha'm avtordın' o'z baqlawları boyınsha barlıq fonemalarg'a artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq sıpatlama bergen. Sonday-aq tu'rkiy tillerdegi baslı nızam bolǵ'an singarmonizmge, onin' ta'biyatı menen xızmetine toqtag'an. Singarmonizmnin' xızmetine baylanıslı dawıslı ha'm dawıssız fonemalardın' ren'kleri anıqlang'an. Bull miynet qaraqalpaq tilinin' fonetikasının' jetiskenligi bolıp esaplanadı.

1997-jılı İ. Seytnazarova «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' fonetikalıq variantları» temasında kandidatlıq dissertatsiya jumısın tabıslı jaqlap shıqtı. Onin' temag'a baylanıslı bir qansha maqalaları jurnal betlerinde ja'riyalandı. Dissertatsiyada qaraqalpaq tilindegi so'zlerdin' fonetikalıq variantlarınin' payda bolıw sebepleri, olardın' tu'rleri anıqlang'an. Dawıslı ha'm dawıssız seslerdin' almasıwınan jasalg'an so'z variantları, orfoepiyalıq, morfologiyalıq variantları,

sonday-aq o'zlestirilgen so'zlerdin' variantlari, orfografiyalıq variantlardın' ha'r biri teren' izertlengen.

1999-jılı akademik A.Da'wletovtın' «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika» sabaqlıg'ı qayta basıldı. Bul sabaqlıqqa buring'ı basılğ'an «Fonetika» sabaqlıqlarına salıstırg'anda ko'plep o'zgerisler kirgizilip, ilimnin' son'g'ı jan'alıqları tiykarında tag'ı da tolıqtırılğ'an. Sabaqlıqqa «Tildin' seslik du'zilisin izertlewdir' teoriyalıq tiykarları», «Tu'rkiy tillerdin' seslik du'zilisinin' izertleniwi haqqında», «Qaraqalpaq tili seslik du'zilisinin' izertleniwi», «Qabatlasqan dawıssızlar», «Singarmonizmnin' izertleniwi» degen temalar jan'adan kirgizilgen. Sonday-aq burın basılğ'an basılımlardag'ı «Dawıslılardıń fonologiyalıq ha'm fonetikalıq sıpatlaması», «Dawıssızlardıń fonologiyalıq ha'm fonetikalıq sıpatlaması» degen bo'limler qayta islenip, ko'rsetpele eksperimental mag'lıwmatlar menen tolıqtırılğ'an.

Ulıwma aytqanda, qaraqalpaq tilinin' fonetika tarawı boyınsha a'dewir jumıslar islendi. Bunda N.A. Baskakov, S.E.Malov, E.D.Polivanov, K.Ubaydullaev, D.S.Nasırov, A.Da'wletovlardın' miyneti ko'p boldı. Fonetika ma'selelerin u'yreniw eksperimental izertlewlerdi talap etedi. Sog'an qaramastan qaraqalpaq tili fonetikasının' izertleniwinde ulken tabıslar qolg'a kirgizildi. A'lbette, ha'zirgi qaraqalpaq til biliminde eksperimental izertlewler tiykarında ju'rgiziletug'ın fonetika ma'seleleri ko'p.

QARAQALPAQ TILI LEKSIKASININ' IZERTLENIWI

So'z – tildin' tiykarg'ı birligi. Ol til biliminin' barlıq tarawları ta'repinen ha'r qıylı bag'darlarda izertlenedi. Leksikologiya tarawında so'zler ma'nisi ha'm qollanılıwı boyınsha u'yreniledi. Qaraqalpaq til biliminde so'zler bul bag'darda a'dewir izertlengen dep esaplawg'a boladı. Biraq bul izertlewler son'g'ı da'wirlerge tuwra keledi. XIX a'sirde G.Vamberidin' chagatay tili boyınsha miynetinde qaraqalpaq tili leksikasına baylanıslı ayırım pikirler ushırasadı (bul haqqında usı kitaptın' «Qaraqalpaq tili haqqında en' da'slepki mag'lıwatlar» temasına qaran'ız).

Qaraqalpaq tili XX a'sirdin' 30-jıllarınan baslap haqıyqıy ilimiy-izertlewdir' obektine aylandı. Bul da'wirde jazılğ'an N.A.Baskakovtın' «Kratkaya grammatika karakalpaksogo yazıka» (To'rtku'l, 1931-1932) miynetinde leksikag'a baylanıslı bolg'n arab-parsı tillerinen o'zlestirilgen so'zler haqqında pikirler ushırasadı. S.E.Malovtın' sol da'wirde jazılğ'an «Zametki o karakalpaksom yazıka» (No'kis, 1966) miynetinde de qaraqalpaq tili leksikasına baylanıslı ayırım mag'lıwmatlar bar. Bul miynetin' «Leksika, Glossariy» dep atalg'an son'g'ı bo'liminde qaraqalpaq tilinde ken' qollanılıp ju'rgen ayırım atamalar, so'zler, arab-parsı, rus tilinen o'zlestirilgen so'zler keltirilip, olardıń rus tilindegi awdarmaları berilgen. Bul so'zlerdin' ma'nisine, qanday tu'siniklerdi bildiretug'ınlıg'ına itibar bergin.

Qaraqalpaq tilinin' leksikasına baylanıslı N.A.Baskakovtın' 1962-jıl «Sostav leksiki karakalpaksogo yazıka i struktura slova» degen arnawlı jumısı basılıp shıqtı. Bunda qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramı tariyxıy shıg'ısı boyınsha bo'legin

tu'rkiy ha'm mong'ol tilleri ushın ortaқ so'zler toparın tu'rkiy tiller leksikasının' *eski qatlamı* dep ataydı. Sonın' menen birge qaraqalpaq tilinin' leksikasında qıtay, arab, parsı, rus tili arqalı basqa tillerden o'zlestirilgen so'zler qatlamı bar ekenin ko'rsetedi ha'm olardıń o'zlestiriw sebeplerin anıqlaydı. Arab-parsı tillerinen o'zlestirilgen so'zlerdi ma'nisi boyınsha 6 toparg'a bo'lip ko'rsetedi: diniy ma'nige iye so'zler, ilimiy terminler ha'm abstrakt tu'sinikti bildiretug'ın so'zler, ja'miyetlik-sisiy atamalar, o'ndirislik, ekonomikalıq terminler, ku'ndelikli turmısta ken' qollanilatug'ın so'zler ha'm abstrakt grammatikalıq ma'nige iye so'zler.

N.A.Baskakovtın' bul miyneti qaraqalpaq til leksikasın bunnan bılay da izertlewge bag'dar bergen ha'm bu'gingi ku'nde de o'z bahasın joytpag'an ilimiy derek bolıp esaplanadı. 1996-jılı N.A.Baskakovtın' «Karakalpanskiy yazık. IV. Leksika» degen miyneti No'kiste kitap bolıp basılıp shıqtı. Kitapta tiykarınan avtordın' joqarıda sholiw islegen miyneti orın alg'an.

Qaraqalpaq tili leksikasın izertlewde prof. E.Berdimuratovtın' miyneti ko'p boldı. Ol 1964-jılı Tashkente «Ha'zirgi zaman qaraqalpaq leksikologiyasının' ocherki» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Dissertaciyalıq jumısının' tiykarında 1964-jılı «Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika» degen kitabın baspadan shıg'ardı. Keyin bul kitap qayta islenip 1968, 1979, 1994-jılları basılıp shıg'arıldı ha'm bu'gingi ku'nde de joqarı oqıw orınlarının' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı qa'niygeligi studentleri ushın sabaqlıq retinde xızmet atqarıp kelmekte. Sabaqlıqta qaraqalpaq tili leksikologiyası pa'ninin' wazıypaları anıqlanadı. Bunnan son' so'z ha'm onın' ma'nilerine, sinonim, antonim, omonim so'zlerge, tabu ha'm evfemizmlerge sıpatlama berilgen. Keyin qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramı tariyxıy shıg'ısı, qollanılıwı, ekspressivlik-stillik o'zgeshelikleri boyınsha u'yrenilgen. Sabaqlıqtın' son'g'ı bo'limlerinde frazeologiya ha'm leksikografiya ma'seleleri orın alg'an.

E.Berdimuratovtın' qaraqalpaq tili leksikasının' funkcionallıq stillerine arnalg'an «A'debiy tildin' funkcionallıq stillerinin' rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının' rawajlanıwı» (No'kis, 1973) monografiyalıq miyneti kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul miynet ilimpazdın' doktorlıq dissertaciya jumısının' juwmag'ı bolıp esaplanadı. E.Berdimuratov 1973-jılı Bakude atalg'an temada qaraqalpaq til biliminde birinshilerden bolıp doktorlıq dissertaciya jaqladı. Atalg'an monografiyalıq miynette publicistikalıq, ko'rkem a'debiyat, ilimiy, ra'smiy is-qag'azları stillerinin' rawajlanıwına saykes sol stillerge ta'n leksikalıq birliklerinin' ma'nilik jaqtan rawajlanıwı, onın' sebepleri ha'm rawajlanıw jolları anıqlang'an.

Qaraqalpaq tili leksikasın izertlewge belgili u'les qoskan ilimpazlardın' biri R.Esemuratova bolıp esaplanadı. Ol 1964-jılı Tashkente «Ullı Oktyabr socialistlik revolyuciyasınan son' qaraqalpaq leksikasının' rawajlanıwı» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Usı dissertaciyalıq jumısının' tiykarında 1966-jılı «Oktyabr ha'm qaraqalpaq leksikası» degen kitabın baspadan shıg'ardı. Kitapta qaraqalpaq tili so'zlik quramının' 20-jıllardan keyingi da'wirde rus tili ha'm rus tili arqalı basqa tillerden awısқан so'zler arqalı bayıg'anın, onın' sebeplerin ko'rsetip

beredi. Rus tilinen awıskan so'zlerdi to'rt da'wirge bo'lip, olarg'a ken' tu'rde sıpatlama beredi.

Qaraqalpaq tilindeki sinonim so'zler M.Qalenderov ta'repinen arnawlı tu'rde izertlendi. Ol 1970-jılı Tashkente dissertaciya daqladı. Dissertaciya jumısının' temasına baylanıslı ol bir neshe maqalalar jazıw menen bir qatarda eki monografiyalıq jumısın kitap etip bastırıp shıg'ardı. Olarda qaraqalpaq tilindeki sinonimlerin' payda bolıw jolları, sinonimlerin' so'z shaqaplarına qatnası, frazeologiyalıq sinonimler, stilistikalıq sinonimler, sinonimlerin' grammatikalıq o'zgeshelikleri ha'm t.b. ma'seleler izertlengen.

Qaraqalpaq tilinin' leksikasında arab-parsı tillerinen kirgen so'zler belgili orındı iyeleydi. Olardın' ko'pshiligi bu'gingi ku'nde o'z so'zlerimizdey bolıp ketken. Arab-parsı tillerinen kirgen so'zler turmıstın' barlıq tarawlarında ken'nen qollanıladı. Bunday so'zlerdin' qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanlarda qollanılıwı ha'm olardın' tariyxıy lingvistikalıq xarakteristikası R.Bekbawlov ha'm qaraqalpaq tilin shıg'ıs tillerinen kirgen so'zdin' tariyxı J.Sha'mshetov ta'repinen u'yrenilip, olardın' izertlewleri kitap bolıp basılıp shıqtı.

1997-jılı Sh.Allaniyazovanın' «Qaraqalpaq tilindeki qol o'neri leksikası» degen izertlew jumısı kitapsha bolıp basılıp shıqtı. Bul avtorlıq dissertaciya jumısının' tiykarında jazılğ'an. Ol 1986-jılı Tashkente «Qaraqalpaq tilinde qol o'neri terminleri» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqlag'an edi. Kitapshada qaraqalpaq tilindeki qol o'nerine baylanıslı atamalar, olardın' ma'nileri, kelip shıg'ıw tariyxı, jasalıw usılları anıqlang'an.

Bulardan basqa qaraqalpaq tilinin' leksika ma'selelerine baylanıslı bir neshe kandidatlıq dissertaciyalar jaqlandı. A.Pirniyazova «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde ja'miyetlik siyasiy leksikanın' qaliplesiwi ha'm rawajlanıw jolları» (Tashkent, 1986), Q.Paxratdinov «Qaraqalpaq tilindeki mal-sharwashılıg'ı leksikası» (No'kis, 1992), U.Da'wletova «Qaraqalpaq tilinin' a'skeriy leksikası» (No'kis, 1994), P.Na'jimov «Qaraqalpaq tilindeki ten'ewlerdin' struktura-semantikalıq o'zgeshelikleri» (No'kis, 1994). Olardın' kandidatlıq dissertaciya jumısının' temalarına baylanıslı bir neshe maqalaları baspasoz betlerinde jarıq ko'rdi. Atalıp o'tken miynetlerden, sabaqlıqlardan, dissertaciyalıq jumıslardan basqa qaraqalpaq tili leksikasının' ayırım ma'selelerine arnalg'an maqalalar da bar. Olardan Q.Ayımbetovtın' «Qaraqalpaq tilindeki o'zlestirme so'zlerdin' qollanılıwı» - («Qaraqalpaq tili boyınsha izertlewler». No'kis, 1971, 133-144-betler), A.Bekbergenovtın' «Qara» so'zinin' ma'nileri haqqında» (O'zSSR İA Qaraqalpaqstan filialının' «Xabarshısı» jurnalı, 1969, № 4, 54-58-betler) , «Sinonimler ha'm antonimler» - («Qaraqalpaq tili boyınsha izertlewler» No'kis, 1971, 115-132-betler), K.İsmaylovtnıń «Semanticheskiy analiz prostranstvennix prilagatelnix «biyik», «ba'lent», «joqarı» - («Aspekti lingvisticheskogo analiza na materiale yazıkov raznix sistem». M., 1974), T.Jumabaevtnıń «Metaforalardıń semantikalıq qa'siyetleri» - («Qaraqalpaq til biliminin' geypara ma'seleleri». No'kis, 1994, 50-58-betler) ha'm t.b. maqalalardı atap ko'rsetiwge boladı.

Ulıwma, juwmaqlap aytqanda qaraqalpaq tili leksikası XX a'sirdin' 60-jıllarınan izertlene basladı. Bir qansha kesh izertleniwine qaramastan bul bag'darda

ko'p jumislar islendi. Biraq ele de arnavli izertlewdi ku'tip turg'an ma'seleleri ko'p. A'sirese, qaraqalpaq tilinin' leksikologiya tarawin sistemaliq usillar tiykarında izertlew bu'gingi ku'n talaplarınan payda bolıp atırg'an aktual ma'selelerdin' biri.

QARAQALPAQ TILININ' GRAMMATIKA TARAWININ' IZERTLENIWI

Qaraqalpaq tilinin' grammatikalıq qurılısı boyınsha en' da'slepki ilimiy miynet N.A.Baskakov ta'repinen jazıldı. Onda qaraqalpaq tilinin' grammatikalıq qurılısı haqqında qısqasha mag'lıwatlar berilip, onın' o'zine ta'n grammatikalıq o'zgeshelikleri anıqlang'an. İlimpazdın' bul miyneti qaraqalpaq tilinin' grammatikalıq qurılısı boyınsha ilimiy jumislardıń ju'rgiziliwi ushın jol-joba ko'rsetiwshi miynet sıpatında og'ada u'lken a'hmiyetke iye boldı. N.A.Baskakov 1950-jılı Moskvada «Karakalpanskiy yazık (chasti rechi i slovoobrazovanie)» degen temada doktorlıq dissertaciya jaqladı. Usı dissertaciya jumısının' tiykarında 1952-jılı «Karakalpanskiy yazık Fonetika i morfologiya, chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovanie)» degen miynetin Moskvada kitap etip bastırıp shıg'ardı. Kitaptın' u'lken bo'limi qaraqalpak tilindegi so'z shaqaplarına, olardıń jasalıw usıllarına arnalg'an. Qaraqalpaq tilinin' leksikasın semantikalıq-formallıq belgileri boyınsha ma'nili ha'm ma'nissiz yamasa ko'mekshi so'z shaqapları dep bo'lgan. Ma'nili so'z shaqapların atawıshlar ha'm feyiller dep, al ma'nige iye emes so'z shaqapların ko'mekshi so'zler dep bo'lip qaraydı. Olardıń ha'r biri ken' ha'm ha'r ta'repleme u'yrenilgen. Onın' qaraqalpaq tilinin' morfologiyasına arnalg'an «Zalogi v karakalpaxskom yazıke» (Tashkent, 1951, 32 bet), «Lichnie i lichnoprıtejatelnie mestoimeniya v karakalpaxskom yazıke», (v kN. – «Tyurkologicheskiy sbornik». M.-L., 1951, 55-67-betler), «Sostavnie glagoli v karakalpaxskom yazıke», (- «Voprosı izucheniya yazıkov narodov Sredney Azii i Kazaxstana». Tashkent, 1952, 89-92-betler) miynetleri de bar. Bul miynetler avtordın' 1995-jılı No'kiste basılıp shıqqan «Karakalpanskiy yazık. J. Morfologiya (slovoizmenenie), sintaksis (slovochetanie i predlozhenie)» degen kitabında berildi.

Sunday-aq K.A.Baskakovtın' «Ocherk grammatiki karakalpaxskogo yazıka» degen miyneti 1958-jılı Moskvada basılıp shıqqan «Karakalpaxsko-russkiy slovar»da basılıp shıqtı (790-866-betler).

Ulıwma aytqanda, N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinin' so'z jasalıw ha'm morfologiya tarawın izertlewge og'ada u'lken u'les qostı.

Qaraqalpaq tilinin' morfologiyasın izertlewde A.Qıdırbaev u'lken xızmet isledi. Ol 1944-jılı «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde seplik kategoriyası» degen temada qaraqalpaq tili boyınsha birinshi bolıp kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Usı dissertaciya tiykarında ol 1961-jılı «Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi atlıq so'zler» degen kitabın baspadan shıg'ardı. Kitapta atlıqlardıń ma'nilik toparları, grammatikalıq kategoriyaları, jasalıw usılları ko'rsetilgen. A.Qıdırbaevtın' 1988-jılı «Qaraqalpaq til iliminin' geypara ma'seleleri» (No'kis, 1988, 72 bet) degen

miyneti toplam bolıp basılıp shıqtı. Og'an ilimpazdın' qaraqalpaq til biliminin' rawajlanıwına, ilimiy-texnikalıq terminologiyasına, morfologiya, kelbetlik, almasıq, sanlıq, ra'wish ha'm qospa ga'plerge baylanıslı miynetleri kirgizilgen.

50-jıllardıń ortalarınan baslap morfologiya tarawınan kandidatlıq dissertaciya jumısları jaqlana basladı. 1954-jılı D.S.Nasırov «Qaraqalpaq tilinde kelbetlik feyil ha'm onın' sintaksislik funkciyası» temasında, 1955-jılı K.Ubaydullaev «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde anıqlıq meyildin' o'tken ma'ha'l kategoriyası» temasında Moskvada kandidatlıq dissertaciya jumısların jaqlap shıqtı. Son' olardıń kandidatlıq dissertaciya jumısları tiykarında monografiyaları basılıp shıqtı.

1961-jılı D.S.Nasırov ta'repinen «Qaraqalpaq tilinde ko'plik kategoriyası», 1964-jılı J.Allamuratov ta'repinen «K voprosu form proshedshego vremeni glagola izyavitelnogo nakloneniya v karakalpakskom yazıke» degen monografiyaları basılıp shıqtı.

1963-jılı B.Qutlımuratov «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ha'reket atları» temasında kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Onın' dissertaciyalıq jumısı boyınsha bir qansha maqalaları ha'm monografiyası basılıp shıqtı. Monografiyada ha'reket atı feyillerin jasawshı qosımtalar, ha'reket atlarının' ma'nilik o'zgeshelikleri, ga'ptegi atqaratug'ın xızmetleri ha'r ta'repleme u'yrenilgen.

70-jıllardan baslap qaraqalpaq tilindegi so'z shaqapları, so'z jasaw usılları, grammatikalıq kategoriyalar boyınsha ilimiy-izertlew jumısları ju'rgizildi. 1970-jılı M.Shalekenova «Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi almasıq», 1971-jılı A.Bekbergenov «Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar», sol jılı A.Najimov «Qaraqalpaq tilindegi jup ha'm ta'kirar so'zlerdin' jasalıw usılları», U.Embergenov «Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi eliklewish so'zler», R.Japaqova «Qaraqalpaq tilindegi atlıqlardıń sepleniwi» temalarında kandidatlıq dissertaciya jumısların tabıslı jaqlap shıqtı. Olardıń izertlew obekti etip alg'an temaları boyınsha bir neshe maqalaları, sonday-aq monografiyalıq kitapları basılıp shıqtı. Monografiyalarda u'yrenilgen ma'seleler ha'r ta'repleme, fonetikalıq o'zgeshelikleri, leksika-semantikalıq ma'nisi, morfologiyalıq ayırmashılıqları ha'm sintaksislik xızmeti boyınsha qarastırıl'gan.

1974-jılı avtor ja'ma'a'ti ta'repinen «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya» miyneti basılıp shıqtı. Miynette qaraqalpaq tilindegi do'rendi so'zlerdin' qurılısı, grammatikalıq kategoriyalar, so'z shaqapları, olardıń o'zine ta'n o'zgeshelikleri ken' ko'lemde u'yrenilgen.

1976-jılı J.Eshbaevtıń «Qaraqalpaq tilinde ra'wish» degen miyneti basılıp shıqtı. Kitapta ra'wishlerdin' leksika-semantikalıq o'zgeshelikleri, morfologiyalıq belgileri ha'm sintaksislik xızmeti ken' tu'rde qarastırıl'gan. 1979-jılı A.Bekbergenovtıń «Qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' jasalıwı» degen miyneti jarıq ko'rdi. Onda qaraqalpaq tilindegi so'z jasaw usıllarının' tu'rleri, qospa so'zler, olardıń o'zine ta'n o'zgeshelikleri, belgileri u'yrenilgen. Bul miynet qaraqalpaq tilinin' so'z jasalıw tarawının' o'z aldına taraw sıpatında qaralıwında u'lken a'hmiyetke iye boldı.

1981-jılı «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya» sabaqlıg'ı basılıp shıqtı. Sabaqlıq joqarı oqıw orınlarının' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı qa'nigeligi

studentlerine mo'lisherlengen bolip, onda so'zlerdin' morfologiyalıq qurılısı, grammatikalıq kategoriyalar, so'z shaqapları ha'm olardin' tu'rlerine qısqasha tu'sinikler berilgen. Bul sabaqlıq bu'gingi ku'nde de qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı qa'nigeligi boyınsha joqarı mag'lıwmatlı kadrlardı tayarlawda xızmet etip kiyatır.

1985-jılı A'.Aymurzaeva «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde kelbetlik ha'm kelbetlik feyillerdin' substantivlesiwı» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Onın' bul tema boyınsha ong'a shamalas maqalaları «Xabarshısı», «A'miwda'rya» jurnalında, ilimiy maqalalar toplamlarında ja'riyalandı. Sonday-aq onın' miyneti kitap bolıp ta ja'riyalandı. Kiitapta kelbetlik ha'm kelbetlik feyillerdin' substantivlesiw jag'dayları, substantivaciya qubılısının' tu'rleri qarastırılǵ'an.

1990-jılı M.Da'wletovtın' «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyildin' funkcional formaların' sisteması», 1994-jılı E.Da'wletovtın' «Qaraqalpaq tilinde ko'mekshi so'zler», 1995-jılı P.Aekeevtın' «Qaraqalpaq tilindegi qospa feyiller ha'm olardin' struktura-semantikalıq tu'rleri» degen kitaplardı basılıp shıqtı. Olar feyil ha'm ko'mekshi so'zlerdi u'yreniwde u'lken teoriyalıq ha'm a'meliy a'hmiyetke iye boldı. Sonday-aq morfologiya ha'm so'z jasalıw ma'selelerine arnalǵ'an bir qansha maqalalar basılıp shıqtı. A.Bekbergenovtın' janapaylar, qaraqalpaq tili morfologiyalıq qurılısının' rawajlanıwına baylanıslı, M.Da'wletovtın' qaraqalpaq tilindegi ayırım da'nekerler haqqında, A.Najimovtın' so'z jasaw usıllarına baylanıslı ha'm t.b. maqalaların atap o'tiw orınlı.

1994-jılı qaraqalpaq tilinin' so'z jasalıw ha'm morfologiya tarawı boyınsha 1-ret akademiyalıq ilimiy grammatikası a'riyalandı. Bul qaraqalpaq til biliminin' u'lken tabısı boldı. Onda so'z jasalıw ha'm morfologiya tarawları bir-birinen bo'lek berilgen.

1997-jılı M.Qudaybergenov «Qaraqalpaq tilindegi atlıqlarda anıqlılıq ha'm anıqsızlıqtın' an'latılıwı», A.Orazımbetov «Qaraqalpaq tilinde san ma'nisinin' an'latılıwı» temalarında kandidatlıq dissertaciya jumısların jaqladı. Olardin' ayırım maqalaları jurnal betlerinde ja'riyalandı. Sonday-aq bu'gingi ku'nde qaraqalpaq tilinin' so'z jasalıw ha'm morfologiya ma'seleleri boyınsha ilimiy izertlew jumısların ju'rgizip atırǵ'an jas ilimpazlar bar. Olardan T.A'bdimuratov adverbializaciya qubılısı boyınsha, M.Embergenova seplik formaların' sinonimiyası boyınsha, G.Patullaeva tartım ma'nisinin' an'latılıw usılları boyınsha ha'm t.b.

Sonın' menen birge qaraqalpaq tilinin' so'z jasalıw ha'm morfologiya tarawında ele arnawlı obekti bolmag'an ko'p ma'seleler bar. Ma'selen, kelbetliklerdin' ma'nilik o'zgeshelikleri, da'reje kategoriyası, feyillerdin' ma'nileri, onın' grammatikalıq kategoriyalıq, so'z jasaw usılları ha'm t.b. olardı izertlew bu'gingi ku'nde og'ada aktual ma'selelerdin' biri.

Qaraqalpaq tili sintaksisinin' izertleniwı. Qaraqalpaq til biliminde sintaksislik birlikler bolǵ'an so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p, olardin' tu'rleri, baylanısw usılları ha'm formaları boyınsha arnawlı izertlew jumısları XX a'sirdin' 50-jıllarınan baslanadı. En' da'slep A'.Nurmaxanova 1954-jılı «Qaraqalpaq tilinde

tuwra ha'm o'zlestirilgen ga'pler» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. 50-jıllardıń ortalarından baslap N.A.Baskakovtıń maqalaları jazıldı. Onıń en da'slep «Tipı atributivnıh slovosochetaniy v karakalpakskom yazıke» degen maqalası basılıp shıqtı. Son qaraqalpaq tilindegi so'z dizbeklerine, jay ha'm qospa ga'plerge arnalg'an maqalaları ja'riyalandı. Olarda qaraqalpaq tilindegi so'z dizbeklerinin tu'rleri birinshi reet ilimiy bag'darda so'z etildi ha'm olar bul ma'selelerdi bunnan arı qaray ha'r ta'repleme izertlewge tu'rтки boldı. N.A.Baskakovtıń qaraqalpaq tilinin sintaksis tarawı boyınsha jazg'an miynetleri o'zinin «Karakalpakskiy yazık» kitabının III tomında (No'kis, 1995, 155-277-betler) berildi.

Bul da'wirlerde bag'ının'qılı qospa ga'pler boyınsha K.Berdimuratov bag'ının'qı qospa ga'pler boyınsha izertlew jumısın ju'rgizip maqalalar jazdı. 1992-jılı onıń monografiyası basılıp shıqtı. Onda qaraqalpaq tilindegi bag'ının'qı qospa ga'plerdin du'zilisi ken' tu'rde izertlengen. Bag'ının'qılı qospa ga'plerdin tu'rkiy tillerde, qaraqalpaq til biliminde izertleniwi jag'daylarına toqtag'an. Sonday-aq bag'ının'qı qospa ga'plerde bas ag'zalırdın bildiriwi, bag'ının'qı qospa ga'plerdin intonaciyası ma'seleleri teren qarastırılğ'an.

1965-jılı P.Bekimbetov da'slepkilerden bolıp «Qaraqalpaq tilindegi soraw ga'plerdin intonaciyası» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı.

E.Da'wenov 1966-jılı so'z dizbekleri boyınsha dissertaciya jaqladı ha'm onıń «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilindegi so'z dizbekeri» degen miyneti (No'kis, 1973) kitapsha bolıp basılıp shıqtı. Onda so'z dizbekleri, olardıń tu'rleri, du'ziliw jolları, so'z dizbeklerinen ayırmashılıqları anıqlang'an. İlimpazdın tag'ı bir ko'birek shug'ıllang'an teması bag'ının'qılı qospa ga'pler ha'm olardıń mazmunı boyınsha tu'rlerine baylanıslı boldı. Bul boyınsha onıń onlag'an ilimiy maqalaları jurnal betlerinde ja'riyalandı. Olarda orın, sın, waqıt, sha'rt, maqset, qarsılas qospa ga'plerdin du'ziliw jolları, ma'nilik o'zgeshelikleri teren ha'm ha'r ta'repleme u'yrenilgen. 1994-jılı E.Da'wenovtıń «Qaraqalpaq tilindegi ko'mekshi so'zler» degen kitapshası basılıp shıqtı. Kitapshada ko'mekshi so'zlerdin grammatikalıq o'zgeshelikleri, ma'nileri, xızmetleri u'yrenilgen.

M.Da'wletov 1967-jılı «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde pısıqlawısh kategoriyası» degen temada kandidatlıq dissertacii jaqladı. Onıń bul tema boyınsha bir neshe maqalaları ja'riyalandı. 1982-jılı monografiyalıq miyneti kitap bolıp basılıp shıqtı. Onda pısıqlawıshtıń an'latılıwı, pısıqlawıshtıń ma'nileri ha'm du'zilisi boyınsha tu'rleri, intonaciyalıq o'zgeshelikleri ken' ha'm ha'r ta'repleme izertlengen. M.Da'wletov qaraqalpaq tilindegi kiris ag'za, qaratpa ag'za, kirispe ga'p, ga'ptin birgelkili ag'zaları, qospalang'an jay ga'pler, so'z-ga'pler boyınsha ha'm t.b. ma'seleler boyınsha jigirmag'a shamalas maqalalar ja'riyalandı. 1976-jılı «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'pler» degen monografiyalıq jumısın kitap etip bastırıp shıg'ardı. Onda jay ga'plerdin qospalanıw sebepleri, qospalang'an jay ga'plerdin tu'rleri du'ziliw jolları qarastırılğ'an. Al 1989-jılı «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'plerdin strukturalıq tipleri» degen temada doktorlıq dissertaciya jumısın tabıslı jaqlap shıqtı.

M.Da'wletovtin' 90-jillardan baslap dizbekli qospa ga'plerdin' struktura-semantikaliq tu'rlerine, olardın' komponentlerin baylanıstırıwshı qurallarg'a baylanıslı maqalaları ja'riyalandı. 1993-jılı «Qaraqalpaq tilindegi qospa ga'plerdin' geypara ma'seleleri» degen jumısın kitapsha etip bastırıp shıg'ardı. Onda dizbekli qospa ga'plerdin' tu'rlerine teoriyalıq sıpatlama berilgen.

60-jillardın' ortalarında A.Qıdırbaevtin' qospa ga'plerdi klassifikaciyalaw ha'm dizbekli qospa ga'plerge arnalg'an maqalaları basılıp shıqtı. Avtor onda qospa ga'plerdin' mazmunı boyınsha tu'rleri haqqında pikir ju'rgizgen.

M.A'wezov qaraqalpaq tilindegi bag'ının'qı qospa ga'pler boyınsha arnawlı izertlew jumısların ju'rgizdi. 1972-jılı bul tema boyınsha monografiya ja'riyaladı, al 1973-jılı kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Monografiyada qaraqalpaq tilindegi bag'ının'qı qospa ga'plerdin' anıqlawshı kriteriyasın belgilewge, waqıt bag'ının'qı qospa ga'plerdin' formalıq ha'm strukturalıq – semantikaliq bo'liniwlerine arnalg'an.

1990-jılı A.Najimovtin' «Ha'zirgi qaraqalpaq tili sintaksisi» degen kitapshası basılıp shıqtı. Ol qospa ga'pler boyınsha qollanba bolıp, sintaksislik tallawg'a u'yretiwde og'ada u'lken a'hmiyetke iye.

1996-jılı joqarı oqıw ornı qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı qa'nigeligi studentleri ushın arnalg'an avtorlar ja'ma'ti ta'repinen «Ha'zirgi qaraqalpaq tili sintaksis» sabaqlıg'ı basılıp shıqtı. Bunday sabaqlıq 1986-jılı da basılıp shıqqan edi.

Son'g'ı shıqqan sabaqlıqta burıng'ı sabaqlıqqa salıstırğ'anda so'z ha'm formasının' o'z-ara baylanısw nızamları, so'zlerdin' baylanıswı arqalı du'ziletug'in sintaksislik birlikler - so'z dizbegi, jay ga'p qospa ga'pler, olardın' struktura-semantikaliq tu'rleri, basqanın' ga'pi ha'm onın' bildiriliw usılları, puntuaciya ma'selelerinin' biri qansha tolıq bayanlang'an. Determinant haqqında tu'sinik kirgizilgen.

Ulıwma aytqanda qaraqalpaq tilinin' sintaksis tarawı a'dewir izertlendi. Bunı sintaksis tarawı boyınsha akademiyalıq ilimiy grammatikanın' jariq ko'riwi de tastıyıqlaydı.

Sintaksis tarawının' rawajlanıwında E.Da'wenov ha'm M.Da'wletovlardın' xızmetin ayırıqsha atap o'tiw orınlı. Qaraqalpaq tilinin' sintaksis tarawı a'dewir rawajlang'anı menen bu'gingi ku'nde da'wir talabına say sintaksislik birliklerdi ko'birek mazmunlıq ta'repten izertlew ma'seleleri ku'tip tur. Sintaksis tarawının' ma'seleleri menen shug'ıllanıwshı jas ilimpazlar za'ru'r. Tekst sintaksisi qaraqalpaq til biliminde ele qol urılmag'an tın' ma'selelerdin' biri.

Wo'z-wo'zin qadag'alaw ushi'n sorawlar:

1. Qaraqalpaq tilinin' fonetika tarawı boyınsha qanday ilimiy jumıslar a'melge asırılğ'an?
2. Qaraqalpaq tilinin' leksikologiya tarawı boyınsha izertlegen ilimpazlardan kimlerdi bilesiz?

3. Qaraqalpaq tilinin' morfologiya tarawı boyınsha shıg'arılǵ'an ilimiy miynetlerdi ko'rsetin'?
4. Qaraqalpaq tilinin' sintaksis tarawı boyınsha izertlengen jumislardı ko'rsetin'?

Paydalani'lg'an a'debiyatlar dizimi:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Da'wletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis, 1999.
3. Ubaydullaev K. Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis, 1965.
4. Berdimuratov E. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. No'kis, 1994.
5. Ha'zirgi qaraqalpak a'debiy tilinin' grammatikası. So'z jasalıw ha'm morfologiya. No'kis, 1994.
6. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, 1992.

3-TEMA. FILOLOGIYA ILIMININ' BAG'DARLARI BOYINSHA ILIMIY-IZERTLEWJUMISLARIN SHO'LKEMLESTIRIW TA'RTIBI

REJE:

1. İLIMIY ISKERLIKTIN' NORMATIV-HUQIQIY HU'JJETLERI. FAKULTETLERDA ILIMIY-IZERTLEW JUMISLARIN ALIP BARIW.
2. KAFEDRALARDA ILIMIY-IZERTLEW JUMISLARIN ALIP BARIW.
3. TALABALARDI ILIMIY-IZERTLEW JUMISLARINA TARTIW USILLARI.
4. FUNDAMENTAL GRANTLAR, A'MELIY GRANTLAR, INNOVATSIYALIQ GRANTLAR HA'M OLARDI ISLEP SHIG'IW HA'M A'MELGE ASIRIW TA'RTIBI.

Tayanış tu'sinikler: ilimiy iskerlik, normativ xu'jjetler, ilimiy-izertlew jumislari, ilimiy jumis tu'rleri, ilimiy grantlar, innovatsiyalıq grantlar, a'meliyat.

İLIMIY ISKERLIKTIN' NORMATIV-HUQIQIY HU'JJETLERI. FAKULTETLERDA ILIMIY-IZERTLEW JUMISLARIN ALIP BARIW

İzertlew jumısı naq materiallar, naq faktler, mag'lıwmatlar, anıq da'rekler tiykarında alıp barıladı. Usı da'reklerdi tallaw arqalı pikir ju'ritiledi. Juwmaqlar islenedi. Demek, ilimiy juwmaqlar tek g'ana konkret materiallardı tallaw negizinde islenedi eken.

İlimiy jumısta hesh qanday fantaziyag'a yaki qıyallarg'a, ko'rkem obrazlarga da'lilsiz, tiykarısız bayanlawlarga jol qoyılmaydı. İshki sezimlerde jol berilmeydi. Shamalawlarga, boljawlarga orın berilmeydi.

İzertlew jumıslarının' teması ilimge, ja'miyetke, turmısqa kerekli bolıwı kerek, a'hmiyetli bolıwı kerek. Bul ilimiy temanın' aktuallıg'ı bolıp esaplanadı.

1. İlim izertlew jumısı do'retiwshilik xızmetlerinin' basqa tu'rlerinen ajıralıp turadı. Eger de shayır yamasa jazıwshı sırtqı ortalıqtı sa'wlelendiriwde ko'rkem pikirlewden, ko'rkem fantaziyadan, ko'rkem obrazdan paydalang'an bolsa, al ilim izertlewshi pu'tkilley basqasha do'retiwshilik etedi. İlimiy jumısta hesh qanday fantaziya'ya yaki qıyallarg'a, ko'rkem obrazlarg'a da'lilsiz, tiykarsız bayanlawlarg'a jol qoyılmaydı. İshki sezimlerde jol berilmeydi. Shamalawlarg'a, boljawlarg'a orın berilmeydi. İzertlew jumısı naq materiallar, naq faktler, mag'lıwmatlar, anıq da'rekler tiykarında alıp barıladı. Usı da'reklerdi tallaw arqalı pikir ju'ritiledi. Juwmaqlar islenedi. Demek, ilimiy juwmaqlar tek g'ana konkret materiallardı tallaw negizinde islenedi eken.

2. İzertlew jumısları sonın' ishinde a'debiyatı izertlew bir neshe tu'rlerge bo'linedi. Mısalı' Dissertatsiyalar (magistrlik, doktorlıq), monografiyalar, yag'nıy jeke bir ilimpaz alıp barg'an izertlew jumısları, maqalalar, ilimiy ocherkler, retsenziyalar, ilimiy sholıw, ilimiy portret h.t.b.

3. İzertlew jumıslarının' teması ilimge, ja'miyetke, turmısqa kerekli bolıwı kerek, a'hmiyetli bolıwı kerek. Bul ilimiy temanın' aktuallıg'ı bolıp esaplanadı.

4. İzertlewler o'zine tiyisli nıshanası, zatı, maqseti ha'm wazıypaları boladı.

5. Ha'r qanday izertlew jumısı ilimge belgili da'reklerde jan'alıq qosıwı kerek. Na'tiyjede monografiya ilimde izertleniwı kerek ashıq turg'an orındı jan'a ilimiy pikirler, materiallar menen tolıqtıradı.

İlim izertlew jumısı negizinde studentlik jıllardan baslanadı. Bul. da'wirde ilim izertlewdin' da'slepki basqışları basıp o'tiledi. Studentler ilim ele shın ma'nisindegi izertlew jumısı emes, al izertlew, baslang'ısh tu'ri. Ol ko'binese oqıw u'yreniw, ko'nligiw maqsetlerine bag'darlang'an boladı. Studentlerdin' izertlew jumıslarının' bir neshe tu'rleri bar. Olardın' en' a'piwayı formaların ==kurslarda baslay berse de boladı. Mısalı'

Referat-latın tilinen alıng'an "bayanlaw, xabarlaw" degen ma'nisti an'latadı. Referat ko'binese belgili bir temag'a bag'darlanadı. Sal tema boyınsha a'debiyatlardan tu'sinik beriledi. O'z betinshe o'zlestirgen materialların bayanlaydı. Referat eki tu'rli bolıwı mu'mkin. Qanday da bir temanı bar materiallar boyınsha bayanlaw referatı ha'm sal tema boyınsha o'zlerinin' jeke ko'zqarasların bildiriw referatı.

Kurs jumısları' Bul. studentlerdin' o'z betinshe iske asıratug'ın belgili bir tema boyınsha jazatug'ın jumısları. İzertlew elementleri bar. Student belgili tema boyınsha material toplaydı. Onı o'z maqseti, oyı boyınsha ta'rtipke tu'siredi ha'm sal material boyınsha pikirlerin bayanlaydı. Kurs jumısının' kompozitsiyası izertlew jumıslarına uqsag'an boladı. Kirisiw, tiykarg'ı bo'lim, juwmaqlaw bo'limi ha'm bibliografiya. Kirisiwde jumıstın' maqseti beriledi. Tiykarg'ı bo'limde u'yrenip oturg'an temanın' materialdı tallaw arqalı bayanı beriledi. Juwmaqlaw bo'liminde tallawdın' na'tiyjeleri beriledi. Bibliografiyada avtordın' paydalanıl'g'an a'debiyatlardı dizimi beriledi. Kurs jumıslarının' ko'lemi 25-30 bet a'tirapında boladı.

Studenttin' ilimiy bayanatları' Bul. haqıyqıy izertlew din' da'slepki ko'rinisi bolıp tabıladı. Bul. da student belgili bir tema boyınsha izertlew jumısın ju'rgizedi. Material toplaydı, a'debiyatlardan paydalanadı. Materialdı tallaw arqalı o'zinin' jeke pikir beredi. İlimiy bayanat 5, 8 bet a'tirapında jazıladı. Olardın' na'tiyjeleri ilimiy seminarlarda, ilimiy konferentsiyalarda oqılıp, qa'nigelerdin' dıqqatına usınıladı. En' jaqsı studenttin' jumısı baspaso'zge usınılıwı mu'mkin.

Pitkeriw qa'nigelik jumısları' Studenttin' izertlew jumısının' son'g'ı basqışhı. Bunda pitkeriwshi belgili bir temanı tan'lap, sal boyınsha bir neshe ay dawamında izertlew jumısların ju'rgizedi. Ko'lemi 60, 80 bet a'tirapında bolıwı mu'min. Student usı tema boyınsha materiallar jıynaydı, jobasın du'zedi, og'an izertlew jumısı boyınsha ta'jiriybesi bar ilimiy basshı bekitiledi. Onın' ma'sla'ha'ti menen a'debiyatlar, materiallar toplanadı, jumıstın' jobası du'ziledi. Studenttin' bergen bahalarına ilimiy basshı o'zinin' ko'zqarasın bildiredi ha'm bul. jumıs pitkennen son' ma'mleketlik attestatsiya komissiyası aldında ashıq tu'rde jaqlanadı. Jaqlaw waqtında studentke ashıq tu'rde sorawlar beriledi. Jaqlaw waqtında olar usı temanı qanshelli men'gergenligi, a'debiyat iliminen qay da'rejede xabardar ekenligi, teoriyalıq tayarlıg'ı qay da'rejede ekenligi ma'lim boladı.

Bulardın' ha'mmesi izertlew jumıslarının' belgilerin o'z ishine alatug'in akademiyalıq jumıslar bolıp tabıladı.

Mongrafiya-bul. sheshiliwi tiyis bolg'an ha'm ilimde a'hmiyetli bolg'an u'lken bir ma'seleni sa'wlelendiretug'in ilimiy izertlew jumısı. Grek tilinde monobirew, o'zim, grafo-jazıw, u'yreniw degen so'zden aling'an. Monografiya bir neshe jıllar dawamında islenedi. Onı jeke atvor yamasa avtorlar ja'ma'a'ti birlesip jazıwı mu'mkin

Maqala' Kishi ko'lemdegi ilimiy miynet. Maqala 4-5 betten baslap 10-15 bet aralıg'ında bolıwı mu'mkin. Onda u'lken bir temanın', ken' ma'selenin' bir bo'legi sa'wleleniwı mu'mkin. Maqalada da ilim izertlew din' tiykarg'ı talapları saqlanadı (materiallardı tallaw tiykarında juwmaqlar jasaw, ilimiy til menen bayanlaw, da'reklerge su'yeniw h.t.b.). Maqala ilimiy jurnallarda yamasa ilimge beyimlesken ayırım jurnallarda basılıwı kerek, sonday-aq ilimiy toplamlarda basıladı. Al gazetadag'ı maqalalar ilimiy bolıp esaplanbaydı.

Retsenziya' Bul qanday da bir ko'rkem shıg'armag'a yamasa ilimiy miynetke jazılğ'an sını pikir. Retsenziya avtorı o'zi sing'a alıp atırg'an miynettin' jetiskenlik ta'replerin, jan'alıg'ın, ja'miyetshilikke keltirgen paydasın, sonday-aq onın' kemshiliklerin ashıp ko'rsetip beredi. Retsenziya da ilimiy tiykarda jazıladı. Retsenziya tiykarınan ha'zirgi ko'rkem a'debiyattag'ı yamasa ha'zirgi ilimdegi jan'alıqlardı ja'miyetshilikke jetkeriw ushan yamasa ha'zirgi til menen aytqanda reklama qılıw ushın jazıladı.

İlimiy ocherk kishi ko'lemli ilimiy miynet. Konkret materiallar ha'm mag'lıwmatlardı tallaw tiykarında jazıladı. İlimiy ocherktin' tiykarg'ı maqseti qanday da bir ilimiy jan'alıqtı yamasa qanday da bir ilimiy a'hmiyetli ma'seleni ko'pshiliktin' dıqqatına usınıw. Demek, ilimiy ocherk tek g'ana ilimiy ilimiy qa'nigelerge emes, al ko'pshiliktin' dıqqatına bag'darlanadı. Sonlıqtan ilimiy ocherktin' bayanlaw stili, tili, qatan' ilimiy tilden "jumsaqlaw" boladı. Ol

ko'pshilikke tu'sinikli bolıwı tiyis, biraq ilimiy tallaw tiykarında jazıladı. İlimiy ocherkler jurnallarda, gazetalarda basılıwı mu'mkin. Sonday-aq o'z aldına kishi ko'lemli kitapsha bolıp ta basılıwı mu'mkin. Bunday kitapshanı "broshyura" dep te ataydı.

İlimiy portret qanday da bir ko'rnekli, itibarlı jazıwshılardıń yamasa ilimpazlardıń o'mir ha'm xızmet jolı, do'retiwshilik miyneti, ilimiy miynetleri tuwralı jazılǵ'an jumıs. Bunda avtor o'zinin' obekti tuwralı tek mag'lıwmatlar beriw menen g'ana sheklenbeydi, al shıǵ'armalardı, materiallardı tallaydı. Olardan juwmaqlar shıǵ'aradı.

İlimiy sholıw qanday da bir da'wirdin' a'debiyatı yamasa ilimiy miynetleri tuwralı da'slepki mag'lıwmatlar beriw bul. ilimiy sholıw bolıp esaplanadı. Olardı ilimiy aylanısqa tu'siredi.

Bibliografiyalıq ko'rsetkish. İlimiy jumıstın' bul tu'rinde shıǵ'armalarg'a tallaw jasalmaydı, baha berilmeydi. Al shıǵ'armalar tuwralı anıq mag'lıwmatlar beriledi. Shıǵ'armanın' avtorı, ataması, shıqqan ornı, baspası, ko'lemi, jılı, shıǵ'armanın' tu'ri (janrı) haqqında anıq mag'lıwmat beriliwi tiyis. Bibliografiyalıq ko'rsetkish ha'r qıylı formalar, janrlar boyınsha du'ziliwi mu'mkin. Son'g'ı waqıtları bir qansha bibliografiyalıq ko'rsetkishler shıqtı. Mısalı' Paxratdinov Q., Qarlıbaeva G. "A'jiniyaz. Bibliografiyalıq ko'rsetkish. A'jiniyaz shayır tuwralı ilimiy miynetlerdin' bibliografiyalıq ko'rsetkishleri". (No'kis, 2003); Paxratdinov Q., Orazımbetov Q. "O'zRİAQQB xabarshısı" ilimiy jurnalında 1960-1998-jılları basılǵ'an "Qaraqalpaq filologiyası boyınsha bibliografiyalıq ko'rsetkishi". 1999; Paxratdinov Q., A'bdinazimov Sh. "Berdaq. haqqında ilimiy miynetlerdin' bibliografiyalıq ko'rsetkishi". (No'kis, "Bilim", 1993.);

Dissertatsiya izertlew jumıslarının' en' a'hmiyetli tu'rlerinen bolıp esaplanadı. Ol basqa ilimiy miynetlerdey o'z betinshe islenbeydi. Al qanday da bir ilimiy ma'selenin' yamasa oqıw ornının' talabı boyınsha islenedi. Dissertatsiyanın' teması ilimde islenbey atırǵ'an yamasa jetkilikli da'rejede islenbegen a'hmiyetli ma'selege bag'darlanadı. Dissertant usı ma'seleni ashıp berip ilimge jan'alıq kirkizedi. O'zinin' salmag'ın qosadı. Dissertatsiya u'stinde kim bolsa sol isley bermeydi, al ilimiy ma'keme ta'repinen tan'lanıp berilgen adamlar g'ana isleydi. Bular qolınan izertlew jumısı keleteug'ın, tan'lawdan, sınaqtan o'tken qa'nigeler' tın'lawshı, aspirant, doktorant. Demek, dissertatsiyanın' teması belgili bir talap boyınsha tan'lanadı ha'm ilimiy ma'kemenin' qa'nigeleri qatnasqan ma'jilisinde talqılanadı, tastıyıqlanadı. Dissertatsiyanın' u'sh tu'ri boladı.

1) Magistrlik dissertatsiya. Bunda da belgili da'rejede ilimiy ma'sele ko'teriledi. İlimiy jan'alıqlar ashıladı. Biraq magistrlik dissertatsiya tiykarınan akademiyalıq jumıs, yag'nıy oqıw, u'yreniw jumısı. Joqarı bilim beriwdin', ekinshi basqışında (magistraturada) orınlantug'ın jumıs. Onı jaqlap shıqqanlarga ilim magistri degen akademiyalıq da'reje beriledi.

2) Doktorlıq dissertatsiya. İlimde isleniwi za'ru'r bolǵ'an a'hmiyetli, u'lken ko'lemdegi ma'selelerge bag'ishlanadı. Doktorlıq dissertatsiya ilimge tek g'ana

jan'alıq qosıw menen sheklenbeydi. Ol sol ilim tarawında jan'a ilimiy bag'darg'a tiykar saladı. Keleshekte usı bag'dar boyınsha ko'plegen ilimiy miynet orınlanadı.

İlimdegi metod bul qandayda bir ilim tarawın (A'debiyattanıw, til bilimi, tariyx h.t.b.) izertlewdir usılı.

Metod degen so'zi grek tilinen aling'an bolıp so'zbe-so'z awdarg'anda meta-arqalı, ja'rdeminde, hodos-usıl, a'dis degendi an'latadı. Yag'nıy qanday da bir usıl ja'rdeminde izertlew ma'nisin bildiredi.

Metodologiya bul. metodologiyanın' teoriyası yamasa aling'an meta-arqalı, logos-so'z yamasa ilim

Ha'r qanday ilimnin' metodologiyası bar. A'debiyattanıw iliminin' metodologiyasın tu'rlishe tu'sindiriw mu'mkin:

-Metodologiya filologiyanı izertlewdir' baslı talapların (printsipin) anıqlaydı. Usı printsip tiykarında filologiya izertlenedi.

Metodologiya bul. metodologiyanın' teoriyası yamasa aling'an meta-arqalı, logos-so'z yamasa ilim. Demek ilim arqalı izertlew degendi an'latadı. İlimnin' baslı wazıypası o'zi izertlep obek tuwralı haqıyqıy obektiv izertlew ju'rgiziw, ol haqqında anıq tu'sinikler, mag'lıwmatlar beriw. Ha'r qanday ilimnin' metodologiyası bar.

KAFEDRALARDA ILIMIY-IZERTLEW JUMISLARIN ALIP BARIW

İzertlew jumısında tariyxıylıq. Joqarıda aytqanıımızday ilimiy jumıs, a'sirese gumanitar ilimleri o'z obektin izertlegende tariyxıy printsiplerin yamasa talapların bassılıqqa alıwı kerek. Yag'nıy filologiya ilimi o'zi izertlep atırg'an da'wirdin' shıg'armasın, a'debiyatın tariyxıy printsiplerine su'yenip bahalawı kerek. Basqasha aytqanda usı shıg'armanı sol jazıwshı jasag'an da'wir menen yamasa shıg'armada su'wretlegen da'wir mene tıg'ız tariyxıy baylanısta u'yreniwi kerek. Bunday usıl ilimde ha'r qıylı jaramsız subektiv pikirlerinin' payda bolıwı irkedi.

İlim izertlewdi sho'lkemlestiriwdin' birinshi talabı temanı tan'law. İzertlewdir' tem ası burın izertlenbegen yamasa az islengen bolıwı ityis. Ha'zirgi zaman talaplarına juwap beretug'in bolıwı kerek. Bunı ilimiy tilde temanın' aktuallıg'ı dep ataydı. Tema ilimnin' ma'plerine juwap beriwi kerek. İlimde qanday da bir jan'alıq ashatug'in bolıwı tiyis. Usı izertlewdir' za'ru'rligi sezilip turıwı kerek. Usı jag'daylardı esapqa alg'anda joqarıdag'ı keltirilgen monografiyalardıń teması ku'ta' aktual ilim ushın za'ru'rli. Maqalalardıń, ilimiy ocherklerdin', retsenziyalardıń temaları ko'binese avtor ta'repinen intalı tu'rde tan'lanadı. Biraq u'lken izertlew jumıslarının' temaları avtor ta'repinen tan'lanıp, qa'nigelerdin' talqılawına usınıladı. Dissertatsiya teması ko'binese qanday da bir ma'kemenin' buyırtapıs menen, talabı menen tan'lanıwı mu'mkin. Qa'nigeler menen talqılanıp tastıyıqlanadı. Onı orınlaw ushın maqsetli tu'rde g'a'rejetler bo'lip shıg'arılardı (aspirantlar ushın stipendiya, ilimiy sapar g'a'rejetleri, texnikalıq maqsetlerdi orınlaw ushın g'a'rejetler h.t.b.). İzertlewshı sal ma'kemenin' qa'wenderliginde bolıp ilimiy jumıslardı alıp baradı. İzertlew jumısına ilimiy basshı bekitiledi. Ol jetekshi qa'nigelerden bolıwı kerek. İlimiy

baslı izertlewshinin' alg'an temasın, ko'tergen ma'selesin joqarı da'rejede mn'gergen bolıwı kerek.

İzertlew jumısının' birinshi talapları bul tema boyınsha material toplaw. a'debiyatı izertlew din' birinshi materialı bul ko'rkem shıg'armalar, kitaplar, baspasozde basılǵ'an shıg'armalar h.t.b.

Material toplawdın' ekinshi basqışı bul. usı tema boyınsha yamasa sog'an jaqın ilimiy a'debiyatlardı toplaw. Temadag'ı monografiya boyınsha avtor sal ko'rsetilgen da'wir lirikası haqqında jazılǵ'an maqalalardı, ilimiy ocherklerdi toplaydı. Olardın' bibliografiyasın du'zedi. Avtor olarg'a tallaw ju'rgizedi ha'm usı temanın' qanday da'rejede izertlengenligin anıqlap beredi

Material toplawdın' u'shinshi basqışı bul. teoriyalıq a'debiyatlardı toplaw. Bunda izertlewshi o'zinin' teması boyınsha kerekli a'debiyatlardı teoriyalıq miynetlerin topla olardı tayanış etedi, yamasa ayırımlarına o'zinin' jeke qatnasların bildiredi.

İzertlew jumısının' tiykarg'ı bo'limin jazıwǵ'a kirispesten burın islengen jumıslardı u'yrenemiz. Basqasha aytqanda usı tema boyınsha yamasa og'an jaqınlasatug'in qanday maqalalardı, ilimiy ocherklerdi, monografiyalardı shıqqan bolsa olarg'a ilimiy sholıw jasaymız. Egerde bizin' ko'zqarasımızǵ'a tuwra kelse bul jumıslardı qollap-quwatlaymız, olardın' na'tiyjelerinen paydalanamız. Egerde bizin' ko'zqarasımızǵ'a juwap bermese olarg'a sın pikirler aytamız ha'm usı a'debiyatlardı u'yrenip bolıp o'zimizdin' ma'selemizdi ortag'a qoyamız. Olardın' a'hmiyetliliğin tiykarlaymız. İlimiy jumıstın' bul bo'limi temanın' (problemanın') izertleniw da'rejesi dep ataladı, yamasa ilimiy tilde *istoriografiya (ma'selenin' tariyxı)* dep te ataydı.

İlimiy pikirdi teren'letiw ushın *tsitatalar* ken'nen qollanıladı. Bul qanday da bir avtordın' ilimiy miynetinen keltirilgen u'zindi bolıp tabıladı. Ol pikirdi da'liytlew ushın yamasa tsitata avtordın' pikirini biykarlaw ushın keltiriledi.

İlimiy jumısta paydalanılǵ'an da'reklerge, materiallarg'a anıq siltemeler beriw talap etiledi. Sebebi ilim anıqlıqtı talap etedi. Siltemeler a'dette sal bettin' to'menine yamasa jumıstın' izine jaylasadı.

Silteme beriw ta'rtibi to'mendegishe:

Siltemeler sanı beriledi: Silteme berilgen avtordın' atı-jo'ni, jumıstın' ataması, basılǵ'an ornı, baspanın' atı, basılǵ'an jılı, beti h.t.b. Mısalı' 1. Hamidiy H. "Shıg'ıs jazba da'rekleri ha'm X8X a'sirdegi qaraqalpaq shayırları". No'kis, "Bilim", 1991, 37-bet. (37-38 bb.). 2. Ja'rimbetov Q. "Qaraqalpaq klassikalıq poeziyasında g'a'zzeller haqqında". "O'zRİAQQB xabarshısı", N6, 1996. 3. Yusupov İ. "Ruwxıylıq ıqlımları haqqında". "Erkin Qaraqalpaqstan", 10-sentyabr, 1996.

Silteme beriw din' ekinshi usılı: Bunda jumıstın' barısında silteme beriletug'in materiallarg'a san ta'rtibinde belgiler qoyılıp keledi (1,2,3,4, 47,50 h.t.b.). Bettin' izine silteme keltirilmeydi. Siltemeler yamasa a'debiyatlar jumıstın' izine san ta'rtibinde jaylastırılıdı. Al tekste san ta'rtibi mene qosa bettin' sanı ko'rsetiledi. Mısalı' "X8X a'sir qaraqalpaq shayırları Shıg'ıs a'debiyatı u'lgisinen ko'plep

paydalandı, olar muxammes, murabba usag'an janlardı tabıslı o'zlestirdi". (37, 105).

TALABALARDI ILIMIY-IZERTLEW JUMISLARINA TARTIW USILLARI

İzertlew jumısının' birinshi talapları bul. tema boyınsha material toplaw. a'debiyattı izertlew'din' birinshi materialı bul ko'rkem shıg'armalar, kitaplar, baspaso'zde basılg'an shıg'armalar h.t.b. Material toplaw'dın' ekinshi basqışı bul. usı tema boyınsha yamasa sog'an jaqın ilimiy a'debiyatlardı toplaw. Temadag'ı monografiya boyınsha avtor sal ko'rsetilgen da'wir lirikası haqqında jazılg'an maqalalardı, ilimiy ocherklerdi toplaydı. Olardıń bibliografiyasın du'zedi. Avtor olarg'a tallaw ju'rgizedi ha'm usı temanın' qanday da'rejede izertlengenligin anıqlap beredi. Material toplaw'dın' u'shinshi basqışı bul. teoriyalıq a'debiyatlardı toplaw. Bunda izertlewshi o'zinin' teması boyınsha kerekli a'debiyatlardıń teoriyalıq miynetlerin toplap olardı tayanış etedi, yamasa ayırımlarına o'zinin' jeke qatnasların bildiredi. İlimpazlardın' pikirlerine ilimiy teoriyalıq da'rek sıpatında su'yenedi. Ayırım pikirlerin gu'lla'n monografiyanı jazıwdın' barısında basshılıqqa aladı.

İzertlew jumısının' tiykarg'ı bo'limin jazıwg'a krispesten burın islengen jumislardı u'yrenemiz. Basqasha aytqanda usı tema boyınsha yamasa og'an jaqınlasatug'ın qanday maqalalardı, ilimiy ocherklerdi, monografiyalardı shıqqan bolsa olarg'a ilimiy sholıw jasaymız. Egerde bizin' ko'zqarasımızg'a tuwra kelse bul jumislardı qollap-quwatlaymız, olardıń na'tiyjelerinen paydalanamız. Egerde bizin' ko'zqarasımızg'a juwap bermese olarg'a sın pikirler aytamız ha'm usı a'debiyatlardı u'yrenip bolıp o'zimizdin' ma'selemizdi ortag'a qoyamız. Olardıń a'hmiyetlilikin tiykarlaymız. İlimiy jumıstın' bul. bo'limi temanın' (problemanın') izertleniw da'rejesi dep ataladı, yamasa === tilde istornografiya (ma'selenin' tariyxı) dep te ataydı. İzertlew jumısın orınlaw'dın' barısında aytajaq oy-pikirlerdi tastıyıqlaytug'ın, teren'letetug'ın, isenimli etip ko'rsetetug'ın a'mellerden paydalanıw kerek. Mısalı' (ko'rkem tekstlerden u'zindi). Qanday da bir ko'rkem shıg'armanı tallag'anda pikirdi da'liyllew ushın keltiriledi

İlimiy pikirdi teren'letiw ushın tsitatalar ken'nen qollanıladı. Bul qanday da bir avtordın' ilimiy miynetinen keltirilgen u'zindi bolıp tabıladı. Ol pikirdi da'liyllew ushın yamasa tsitata avtordın' pikirin biykarlaw ushan keltiriledi

İlimiy jumısta paydalanılg'an da'reklerge, materiallarg'a anıq siltemeler beriw talap etiledi. Sebebi ilim anıqlıqtı talap etedi. Siltemeler a'dette sal bettin' to'menine yamasa jumıstın' izine jaylasadı. Silteme beriw ta'rtibi to'mendegishe' 1) Siltemeler sanı beriledi. Silteme berilgen avtordın' atı-jo'ni, jumıstın' ataması, basılg'an ornı, baspanın' atı, basılg'an jılı, beti h.t.b. Mısalı' 1. Hamidiy H. "Shıg'ıs jazba da'rekleri ha'm XIX a'sirdegi qaraqalpaq shayırları". No'kis, "Bilim", 1991, 37-bet. (37-38 bb.).

Silteme beriw'din' ekinshi usılı' Bunda jumıstın' barısında silteme beriletug'ın materiallarg'a san ta'rtibinde belgiler qoyılıp keledi (1,2,3,4, 47,50 h.t.b.). Bettin'

izine siletme keltirilmeydi. Siltemeler yamasa a'debiyatlar jumıstın' izine san ta'rtibinde jaylastırıladi. Al tekste san ta'rtibi mene qosa bettin' sanı ko'rsetiledi. Mısalı' "XIX a'sir qaraqalpaq shayırları Shıg'ıs a'debiyatı u'lgisinen ko'plep paydalandı, olar muxammes, murabba usag'an janlardı tabıslı o'zlestirdi". (37, 105).

Kartoteka du'ziw. Kartotekalarg'a bibliografiyalıq materiallar tsitatalar, u'zindiler jazıladi ha'm taqlap qoyıladi. Kartotekalar paydalang'anda qolaylı, olardı a'lipbe ta'rtibi boyınsha u'yrenip atırg'an ma'kemeler boyınsha ajıratıp qoyıwg'a qolaylı.

Konspekt jazıw. Konspekt qanday da bir a'hmiyetli teoriyalıq materiallardan yamasa u'yrenilip atırg'an ma'sele boyınsha shıqqan materiallardan alınadı. Konspekt alg'anda sal kitaplardıń yamasa maqalalardıń qanday ma'selege arnalg'anı, qansha bo'limlerden turatug'inlıg'ı, olardıń a'hmiyeti h.t.b. jazıladi. Ayırım orınlarda so'zbe-so'z tsitatalar, u'zindiler tolıg'ı menen alınadı. Bunday jag'dayda kitaptın' betleri anıq keltiriliwi kerek. Konspekt alg'anda a'dette bettin' bir bo'legi anıq qaldırıladi. Usı ashıq qaldırılğ'an orıng'a izertlewshi sal konspektlenip atırg'an materialg'a o'zinin' jeke ko'zqarasların bildiriş baradı.

Izertlew jumısında terminologiyanı qollanıw ilimnin' ku'shli talaplarınan bolıp esaplanadı. Sebebi terminologiya yag'nıy ilimiy atamalar ilimiy tu'siniklerdi anıq ha'm teren' ma'niste bere aladı. İlimiy terminlerdi qollanıw arqalı ilimiy bayanlawdın' anıqlıg'ına, qısqalıg'ına ha'm teren' ma'niliğine erisiwge boladı. Publitsistikalıq bayanlawda ilimiy terminler az qollanıladı. Olardıń ma'nisin qosımsha tu'sindiriw kerek boladı. Mısalı' "İlimnin' ishki differentsiyalanıwı sebepli a'debiyattanıw iliminde janlardın' tipologiyasın ha'm ishki klassifikatsiyalanıw ma'selesin izertlew u'lken a'hmiyetke iye". Bul. ilimiy usıl menen bayanlang'an bir ga'p. Onda terminlerdi qollanıw arqalı a'debiyattanıwdag'ı a'hmiyetli ma'sele ortag'a qoyıladi. Bul. bayanlawdı ilim qa'nigeleri jaqsı tu'sinedi. Egerde usı ma'seleni gazeta oqıwshısına jetkermekshi bolsa onda biz publitsistikalıq usılda bayanlawımız kerek boladı. Joqarıdag'ı ga'pti publitsistikalıq usılda to'mendegishe bayanlaw mu'mkin. "Ha'zirgi xamanda ilimnin' ishki tarmaqlarg'a bo'linip ketiwi sebepli a'debiyattanıw iliminde de tarmaqlanıw protsesin u'yreniw talap etiledi. Ma'selen, a'debiy janrdın' (roman, lirika, drama) o'z ishinde ja'ne de ko'plegen tu'rlerge jikleniwın (klassifikatsiyalanıwın) ha'm olarg'a uqsas, bir-birine jaqın qa'siyetlerin (tipologiyalıq qa'siyetlerin) izertlew ilimdeki a'hmiyetli wazıypalardan bolıp turıptı".

İlimiy til -bul ulıwma a'debiy tildin' bir tu'ri. A'debiy til ilimiy tilge qarag'anda ken'irek. A'debiy tilde ko'rkem shıg'armalar, ilimiy miynetler, ma'mleketlik hu'jjetler basqa da tarawlarg'a tiyisli miynetler jazıladi. İlimiy til o'zinin' mu'mkinshiligi, bayanlaw stili boyınsha tar ko'lemdeki adamlarg'a, qa'nigelerge bag'darlanadı. Sonlıqtan bilimine tu'siniklerine bag'darlanadı. sonlıqtan ilimiy tildi ken' xalıqlıq massası paydalana bermeydi.

FUNDAMENTAL GRANTLAR, A'MELIY GRANTLAR, INNOVATSIYALIQ GRANTLAR HA'M OLARDI ISLEP SHIG'IW HA'M A'MELGE ASIRIW TA'RTIBI

İlimiy tildin' baslı talabı ol tek g'ana fakt, mag'lıwmat tiykarında ha'm olardı tallaw tiykarında bayanlaw. Bul ilimiy tilde bayanlanatug'ın baslı texnikası sonday-aq ilimiy til analizden son' aytilatug'ın juwmaqtı, oy-pikirdi mu'mkin bolg'anınsha qısqa, da'l aytlıwı, beriwi kerek. İlimiy tilde ha'r qıylı qıyal parazlıqqa, orınsız fantaziyag'a, tiykarsız boljawlarg'a jol qoyılmaydı. İlimiy tildi ha'r qıylı suwretlew quralları menen toltırıp taslawg'a bolmaydı.

İlimiy stildin' ha'r bir qa'nigelik boyınsha o'zgeshelikleri bar: a'debiyattanıwda ayırım waqıtları ko'rkem tekstlerdi tallang'anda belgili da'rejede publitsistika usılı qollanıladı. Al til biliminde stil ku'ta' qurg'aq boladı. Bayanlaw tek g'ana konkret misal tiykarında alıp barıladı. Sonday-aq basqa ilimiy qa'nigelikler de (yuridika, meditsina, biologiya h.t.b.) o'z bayanlaw stili bar. Biraq bulardın' ba'rine ortaq na'rse bul. bayanlawdı konkret materiallar tiykarında ha'm olardı analizlew tiykarında ju'rgiziw. İlimiy tildin' ja'ne bar talabı sal taraw yamas qa'nigelestirilgen o'zine tiyisli terminlerin o'nimli qollanıw.

A'debiy tildin' ilimiy til ha'm publitsistikalıq til degen 2 tu'ri bar. İlimiy til tar ko'lemde qa'nigege mo'lsherlengen bolsa, publitsistikalıq til ko'pshiligi xalıqqa olardın' tu'siniklerine, qabıllaw uqıplılıg'ına mo'lsherlengen. Gazeta, jurnal, televidenie, radio esittiriw, ha'r qıylı kitaplardı publitsistikalıq tilinde ja'riyalanadı ha'm alıp barıladı. Sebebi' Bul. g'alaba xabarlaw quralları bolıp esaplanadı. Demek bul qurallar boyınsha beriletug'ın materiallar ken' xabarlar ha'r qıylı oqıwshılardı ko'riwshi, tın'lawshılardı qatlamına tu'siniklerin ha'm qabıllaw uqıbın esapqa alıwı tiyis. Sonlıqtan publitsistika til bayanlaw stili jen'il ko'pshilikke tu'sinikli etip jazıladı. Taraw terminleri az qollanıladı yamasa olarg'a tu'sinikler beriledi.

1. İlimiy til bul. ulıwma a'debiy tildin' bir tu'ri. a'debiy til ilimiy tilge qarag'anda ken'irek. a'debiy tilde ko'rkem shıg'armalar, ilimiy miynetler, ma'mleketlik hu'jjetler basqa da tarawlarg'a tiyisli miynetler jazıladı. İlimiy til o'zinin' mu'mkinshiligi, bayanlaw stili boyınsha tar ko'lemdegi adamlarg'a, qa'nigelerge bag'darlanadı. Sonlıqtan bilimine tu'siniklerine bag'darlanadı. sonlıqtan ilimiy tildi ken' xalıqlıq massası paydalana bermeydi.

2. İlimiy tildin' baslı talabı ol tek g'ana fakt, mag'lıwmat tiykarında ha'm olardı tallaw tiykarında bayanlanwı kerek. Bul. ilimiy tilde bayanlanatug'ın baslı texnikası sonday-aq ilimiy til analizden son' aytilatug'ın juwmaqtı, oy-pikirdi mu'mkin bolg'anınsha qısqa, da'l aytlıwı, beriwi kerek. İlimiy tilde ha'r qıylı qıyal parazlıqqa, orınsız fantaziyag'a, tiykarsız boljawlarg'a jol qoyılmaydı. İlimiy tildi ha'r qıylı suwretlew quralları menen toltırıp taslawg'a bolmaydı. Mıs'kem tilde qollanılatug'ın epitet, metafora, giperbola sıyaqlı trop iliminde qollanılmaydı. İlimiy tildin' ha'r bir qa'nigeelik boyınsha o'zgeshelikler bar. Mıs' Til bilimi ha'm a'debiyattanıw boyınsha ilimiy til bir-birine jaqın bolg'anı menen olardın' bayanlanıw o'zgesheligi bar.

3. a'debiyatnıwda ayırım waqıtları ko'rkem tekstlerdi tallang'anda belgili da'rejede publitsistika usılı qollanıladı. Al til biliminde stil ku'ta' qurg'aq boladı. Bayanlaw tek g'ana konkret misal tiykarında alıp barıladı. Sonday-aq basqa ilimiy qa'nigelikler de (yuridika, meditsina, biologiya h.t.b.) o'z bayanlaw stili bar. Biraq bulardıń ba'rine ortaq na'rse bul. bayanlawdı konkret materiallar tiykarında ha'm olardı analizlew tiykarında ju'rgiziw. İlimiy tildin' ja'ne bar talabı sal taraw yamas qa'nigelestirilgen o'zine tiyisli terminlerin o'nimli qollanıw. Terminler bul zatlardıń a'piwayı ataması emes, ataw sepliginde turg'an a'piwayı atama emes. Ha'r bir termin a'dewir ken' tu'sinikti beredi. Mıs' Peyzaj, lirika.

A'ebiy tildin' ilimiy til ha'm publitsistikalıq til degen 2 tu'ri bar. İlimiy til tar ko'lemde qa'nigege mo'lsherlengen bolsa, publitsistikalıq til ko'pshiligi xalıqqa olardıń tu'siniklerine, qabıllaw uqıplılıg'ına mo'lsherlengen. Gazeta, jurnal, televidenie, radio esittiriw, ha'r qıylı kitaplardı publitsistikalıq tilinde ja'riyalanadı ha'm alıp barıladı. Sebebi' Bul. g'alaba xabarlaw quralları bolıp esaplanadı. Demek bul. qurallar boyınsha beriletug'in materiallar ken' xabarlar ha'r qıylı oqıwshılardı ko'riwshi, tın'lawshılardı qatlamına tu'siniklerin ha'm qabıllaw uqıbın esapqa alıwı tiyis. Sonlıqtan publitsistika til bayanlaw stili jen'il ko'pshilikke tu'sinikli etip jazıladı. Taraw terminleri az qollanıladı yamasa olarg'a tu'sinikler beriledi.

Wo'z-wo'zin qadag'alaw ushi'n sorawlar:

1. İlimiy iskerliktin' normativ-huqıqıy hu'jjetleri haqqında nelerdi bilesiz?
2. Fakultetlerde ilimiy-izertlew jumısların alıp barıw qalay a'melge asırıladı?
3. Kafedralarda ilimiy-izertlew jumısların alıp barıw qalay a'melge asırıladı?
4. Talabalardı ilimiy-izertlew jumıslarına tartıw qalay a'melge asırıladı?
5. Fundamental grantlar, a'meliy grantlar, innovatsiyalıq grantlar qalay islenedi ha'm a'melge asırıladı?

Paydalani'lg'an a'debiyatlar dizimi:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000.
2. Миллий ғәрезсизлик идеясы: тийкарғы түсиник хәм принциплер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2001.
3. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. t.II. Fonetika i morfologiya. Chast pervaya (chasti rechi i slovoobrazovanie) M., 1952.
4. Berdimuratov E. A'debiy tildin' funktsionallıq stilleriin' rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının' rawajlanıwı. No'kis, 1973.
5. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya, No'kis, 1981.

TEST SORAWLARI

1. Ayi'p ko'rme, so'ylep turg'an qi'zi'l til,

Ga'hi aytqi'l, ga'hi aytpa, wo'zin' bil. Asti' si'zi'lg'an so'zler qaysi' so'z shaqabi' ha'm ga'p ag'zasi'?

- A. atli'q, /baslawi'sh/
- V. ra'wish, /pi'si'qlawi'sh/
- S. atli'q, /ani'qlawi'sh/
- D. da'neker, /ga'p ag'zasi' yemes/

2. Sintaksis neni u'yreledi?

- A. Sintaksis so'zlerdin' quri'li'si'n so'z dizbeklerinin' quri'li'si'n u'yreledi
- V. Sintaksis so'zlerdin', ga'plerdin' ma'nilerin, tu'rlerin u'yreledi
- S. Sintaksis tildegi seslerdin' ga'plerdin' wolardi'n' du'zilisini u'yreledi
- D. Sintaksis so'z dizbegin ha'm ga'plerdi, wolardi'n' tu'rlerin du'ziliw jollari'n u'yreledi

3. So'z shaqaplari' qalay klassifikaciyalanadi'?

- A. So'zdin' sorawleri' boyi'nsha.
- V. So'zdin' jalg'awleri' boyi'nsha.
- S. So'zdin' ma'nisi, morfologiyali'q belgisi ha'm ga'ptegi xi'zmeti boyi'nsha.
- D. So'zdin' formasi' boyi'nsha.

4. Qaraqalpaq tilinde so'zliklerdin' qanday tu'rleri bar?

- A. Sinonimlik, morfologiyali'q, dialektologiyali'q, frazeologiyali'q
- V. Filologiyali'q, awdarma, yeki tillik, tu'sindirime
- S. Enciklopediyali'q, tariyxi'y, biologiyali'q, lingvistikali'q, fizikali'q
- D. Matematikali'q, enciklopediyali'q, geometriyali'q, fizikali'q, geografiyali'q

5. Qi'si'q dawisi'li'lar qaysi'lar?

- A. a, i', wo, u
- V. u, u', i', i
- S. u, ye, a, w
- D. w, ye, wo, wo

6. Mezgilles dizbekli qospa ga'plerdi qaysi' da'nekerler baylani'sti'radi'?

- A. Da, de, ta, te, ha'm.
- V. Ga', geyde, birese, birde.
- S. Ya, yaki, yamasa.
- D. Birak, al, lekin.

7. Kelbetlik neni bildiredi?

- A. Predmettin' belgisizligi.

- V. Predmettin' belgisin.
- S. Predmettin' qatnasi'n.
- D. Predmettin' mug'dari'n.

8. Ha'r ta'repleme so'zi qanday usi'l menen jasalg'an?

- A. Affiksaciya.
- V. Leksika-semantikali'q
- S. So'z qosi'li'w.
- D. So'z qosi'li'wi' ha'm affiksaciya.

9. Pronomolizaciya degen ne?

- A. Basqa so'z shaqaplari'ni'n' almasi'kqa wo'tiwi
- V. Basqa so'z shaqaplari'ni'n' ro'uishke wo'tiwi
- S. Basqa so'z shaqaplari'ni'n' kelbetilikke wo'tiwi
- D. Basqa so'z shaqaplari'ni'n' atli'kqa wo'tiwi

10. Ashi'q dawi'sli'lar qaysi'lar?

- A. Wo, wo', u, u'
- V. i', i, ye, u'
- S. a, i', wo, wo'
- D. a, a', wo, wo'

11. Go'nergen so'zler ha'm wolardi'n' tu'rleri?

- A. Go'nergen so'zler u'sh toparga bo'linedi: neologizmler, argotizmler, dialektizmler
- V. Go'nergen so'zler yeki toparga bo'linedi: arxaizmler, tariyx'i'y so'zler
- S. Go'nergen so'zler to'rt toparga bo'linedi: arxaizmler, neologizmler, ka'siplik co'zler, sinonimlar
- D. Go'nergen so'zler u'sh toparga bo'linedi: antonimlar, sinonimlar, metaforalar, neologizmler

12. Qaraqalpaq a'lipbesinin' lati'n grafikasi' tiykrai'ndag'i' a'u'-a'w ha'riplerdi tabi'n'.

- A). *Q, M*
- V). *L, M*
- S). *Wo, wo'*
- D). *T, U*

13. Baslawi'shtan du'zilgen bir sostavli' ga'pke qaysi' ga'p kiredi?

- A. İyesi belgili ga'p
- V. Ataw ga'p
- S. İyesi belgisiz ga'p
- D. İyesiz ga'p

14. Ga'p ishinde basqa ag'zalar menen baylansqa tu'se alatug'i'n modal so'zler?

- A. Ti'yi's, kerek, da'rkar
- V. Kerek, mi'sali', a'l'bette
- S. Mi'sali', a'sirese, ba'lki
- D. Alg'a'rez, a'sirese, ha'tte

15. Dawi'ssi'zlar jasali'w worni' boyi'nsha qalay bo'linedi?

- A. :nli, u'nsiz, shawki'mli', sonar
- V. Jabi'si'n'qi', juwi'si'n'qi', birik'peli, dirildewik
- S. Yerinlik, til aldi', til wortasi', til arti', komekey, kishkene tillik
- D. Qos yerinlik, awi'zli'q ha'm muri'nli'q, sonar, affrikat

16. Modal so'zler qanday xi'zmet atqaradi'?

- A. Haqi'yqi'y yemes ha'reketti an'latadi'.
- V. Tan'lani'wdi' bildiredi.
- S. So'ylewshinin' wo'z pikirine woni'n' haqi'yqatli'g'i'na qatnasi'n bildiredi.
- D. Ishki sezimlerden an'latadi'.

17. U'shlenbegenligi so'zinde neshe morfema bar?

- A. Jetti
- V. :sh.
- S. To'rt
- D. Bes.

18. Qaysi' katarda tek atli'q jasawshi' affiksler berilgen?

- A. -li'q//-lik, -li'//-li, -i's//-is.
- V. -shi'//-shi, -li'q//-lik, -shi'li'q//-shilik.
- S. -i'm//-im, -i'y//-iy, -sha//-she.
- D. -i'k//-ik, -i's//-is, -si'z//-siz.

19. Ga'ptin' mazmuni' boyi'nsha qanday tu'rleri bar?

- A. Bir sostavli', yeki sostavli'
- V. Xabar, soraw, u'ndew, buyri'q
- S. Jay, qospa
- D. Ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen

20. Wo, U dawisli'lari' qanday seseler?

- A). yerinlik, juwan, ashi'q dawisli'lar
- V). yeziwlik, juwan, ashi'q dawisli'lar
- S). yerinlik, juwan dawisli'lar
- D). yerinlik, jin'ishke dawisli'lar

21. Qaratpalar qaysi' so'z shakabi'nan boladi'?

- A. Atli'q
- V. Kelbetlik
- S. Sanli'q
- D. Feyil

22. Hay-hay, tuwi'lg'an jerdin' samali'n-ay!

- A. Yeliklewish
- V. Janapay
- S. Tan'laq
- D. Modal so'z

23. Tuvra toli'qlawshi' bar ga'pti tabi'n?

- A. Paxtadan turli gezlemeler islenedi
- V. Paxtani' kol menen teremiz
- S. Paxta ji'yi'n terimine barami'z
- D. Paxta respublikami'zdi'n' bayli'wi'

24. Dawi'ssi'z fonemalardi'n' dawi's ha'm shawqi'mni'n' qatnasi' boyi'nsha bo'liniwi?

- A. U'nli, u'nsiz, sonor
- V. Jabi'si'n'qi', juwi'si'n'qi', dirildewik
- S. Yerinlik, tillik, kishkene tillik, ko'mekey
- D. Muri'nli'q, awi'zli'q

25. Arti'qti'n' anasi' balasi'ni'n' izinen ko'rinbey ketsede qarap turdi'. Ko'rinbey ketsede qaysi' ga'p ag'zasi'?

- A. Baslawi'sh
- V. Bayanlawi'sh
- S. Toli'qlawi'sh
- D. Pi'si'qlawi'sh

26. Tirkewishler qaysi' seplikler menen qollani'ladi'?

- A. İyelik, wori'n, tabi's.
- V. Ken'islik seplikleri menen.
- S. Ataw, bari's, shi'g'i's.
- D. Grammatikali'q seplikler menen.

27. Qaysi' qatardag'i' tirkewishler tek shi'g'i's sepligi menen qollani'ladi'?

- A. Ushi'n, qarsi', bolar, sayi'n, qaray.
- V. Beri, aldi'n, keyin, go're, basqa.
- S. Arqali', qarag'anda, sayi'n, sheyin, bo'ten.
- D. Wo'zge, son', boyi'nsha, qarap, buri'n.

28. Sepleniwdin' neshe tu'ri bar?

- A. Bir
- V. Yeki
- S. U'sh
- D. To'rt

29. won bir won yeki jaslardag'i' qi'z (qi'z rolinde A'ljan suwpi'ni'n' qi'zi' yedi) daladan juwi'ri'p keldi

- A. dizbekli qospa ga'p
- V. kiritpe ga'pli jay ga'p
- S. ayi'ri'mlang'an ag'zali' jay ga'p
- D. kiris ga'pli jay ga'p

30. Yeziwlik dawisli'lar qaysi'lar?

- A). a, i', u
- V). a, a', ye
- S). Wo, a, ye
- D). u, ch, i

31. Feyil jasawshi' affikslep?

- A. -mali', -meli, -g'i'p, -gip, -qaq, -kek
- V. -sha, -she, -lay, -ley, -pa, -a
- S. -la, -le, -las, -les, -lat, -let
- D. -shi', -shi, -li'q, -lik, -shi'li'q, -shilik

32. Sintagma degenimiz ne?

- A. so'z dizbeklerinin' bo'liminin' ayti'li'wi'
- V. intonaciyali'q jaqtan bo'lingen ga'ptin bo'legi
- S. qi'sqa pawza menen bo'linip ayti'latug'i'n ga'ptin' semantikali'k bo'legi
- D. ga'ptin' so'z dizbeklerine bo'linip ayti'lg'an bo'legi

33. Kishi peyil bala, yer j6rek jigit s5z dizbeginin' qaysi' tu'ri?

- A. turaqli' so'z dizbegi
- V. leksikali'q so'z dizbegi
- S. qospa so'z
- D. atawi'sh so'z dizbegi

34. Qaysi' ko'mekshi so'z shaqabi' seplik jalg'awlari'na jaqi'n turadi'?

- A. Modal so'z
- V. Janapay
- S. Tan'aq
- D. Tirkewish

35. So'zdin' tu'biri degen ne?

- A. So'z din' leksikali'q ma'ni an'lati'wshi' bo'legi.
- V. So'z din' basi'ndag'i' bo'legi.
- S. O'z gertetug'i'n bo'legi.
- D. So'z din' wo'zgermeytug'i'n bo'legi.

36. Ko'mekshi mofemalar degen ne?

- A. Leksikali'q ma'nige iye bo'leksheler.
- V. So'zdegi jalg'awlar.
- S. So'zdi ha'm woni'n' formasi'n jasawshi', oni' baylani'sti'ri'wshi' bo'lekler.
- D. So'zdi wo'zgertiwshi bo'lekler.

37. Ha'reketshen' yemes so'ylew ag'zalari'n tabi'n'?

- A. Tis tu'bi, u'stin'gi yerin, tis, qatta tan'lay
- V. Yerin, til, tis, wo'kpe, kegirdek
- S. Qatti' tan'lay, til, dawi's shi'mi'ldi'g'i'
- D. Jutki'nshaq bosli'g'i', til ushi', yerin til

38. Sintaksislik birliklerge neler kiredi?

- A. So'z, so'z dizbegi
- V. Ses, ga'p
- S. Ga'p, morfema
- D. So'z dizbegi, ga'p

39. Qanday atli'q betlenedi?

- A. Ha'reketti bildiretug'i'n.
- V. Kim? sorawi'na juwap beretug'i'n.
- S. Janli' predmetlerdi bildiretug'i'n.
- D. Ne? sorawi'na juwap beretug'i'n.

40. «Respublikami'zda» so'zinde qanday buwi'nlr bar.

- A) *qamaw+qamaw+ashi'q+ashi'q+qamaw+ashi'q.*
- V) *ashi'q+ashi'q+tuyi'q+qamaw+tuyi'q+ashi'q.*
- S) *qamaw+qamaw+tuyi'q+ashi'q+ashi'q+qamaw.*
- D) *qamaw+tuyi'q+qamaw+ashi'q.*

41. Dawi'sli' fonemalar tildin' tik jag'dayi' boyi'nsha qalay bo'linedi?

- A. Ashi'q, qi'si'q
- V. Til aldi'
- S. Yerinlik, yeziwlik
- D. Aralas, worta ko'terin'ki

42. Ko'l shuwi'ldap ti'ni' msi'z i'zi'n'laydi'. Ga'pte neshe dawi'sli', neshe dawi'ssi'z bar.

- A) *Wo' dawi'sli', a'q dawi'ssi'z.*

- V). *Wo' dawi'sli', 9 dawi'ssi'z.*
- S). *w dawi'sli', a'q dawi'ssi'z.*
- D). *barli'q juwaplar naduri's.*

43. Jigirmalap so'zi ma'nisi boyi'nsha qanday sanli'q?

- A. Sanaq
- V. Qatarli'q
- S. Ji'ynaqlaw
- D. Toplaw.

44. Ashar, u'rker, ag'arg'an atli'qlari' qanday usi'l menen jasalg'an?

- A. Affiksaciya.
- V. So'z qosi'li'w
- S. Fonetikali'q.
- D. Leksika-semantikali'q.

45. Adverbializaciya degen ne?

- A. Basqa so'z shaqaplari'ni'n' almasi'kqa wo'tiwi
- V. Basqa so'z shaqaplari'ni'n' ra'wishke wo'tiwi
- S. Basqa so'z shaqaplari'ni'n' kelbetilikke wo'tiwi
- D. Basqa so'z shaqaplari'ni'n' atli'kqa wo'tiwi

46. Dawi'sli' ha'm dawi'ssi'z fonemalardi'n' parki'?

- A. Dawi'sli' fonema buwi'n quray almaydi' al dawi'ssi'zlar buwi'n quraydi'
- V. Dawi'sli' fonemalardi' aytqanda wo'kpeden shi'kqan hawa irkinishsiz shi'g'adi', al dawi'ssi'zlapdi' aytqanda irkinishke ushi'raydi'
- S. Dawi'sli' fonemalarga shawki'm, al dawi'ssi'zlarga dawi's ta'n.
- D. Dawi'sli' fonemani' aytqanda xawa ag'i'mi'ni'n' pa'ti ku'shli, al dawi'ssi'zlardi' aytqanda wo'lpen'

47. Morfologiyali'q negiz degenimiz ne?

- A). *Bul negiz boyi'nsha so'zler qalay ayti'lsa, qalay yesitilse, sol tiykarda jazi'ladi'.*
- V). *Tildin' tariyxi'y rawajlani'wi' bari'si'nda wolardi'n' da'slepkillerin jazi'w da'stu'rge aynalg'an*
- S). *Bul negiz boyi'nsha so'z yesitiliwine qaray yemes, al tu'bir ha'm qosi'mtalardi'n' da'slepki pu'tinligin saqlani'p jazi'li'wi'na tiykarlanadi'*
- D). *So'zlerdin' wondag'i' dawi'li' ha'm dawi'ssi'z ha'riplerdin', tu'bir ha'm qosi'mtalardi'n' duri's jazi'li'wi'*

48. Ga'ptin' tiykarg'i' belgileri?

- A. Kommunitikali'q, predikativlik
- V. Subektivlik, kommunikativlik
- S. Predikativlik, intonaciya
- D. Intonaciya, kommunikativlik

49. Tarti'm kategoriyasi' neni bildiredi?

- A. Predmettin' iyesin.
- V. So'zlerdegi baylani'sti'.
- S. Predmettin' bir betke tiyisliligini.
- D. Predmettin' belgili yekenin.

50. Qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'pler kitabi'ni'n' avtor' kim?

- A. A.Da'wletov
- V. Ye.Da'wenov
- S. M.Da'wletov
- D. A.Bekbergenov

51. Qos yerinlik daw'i'ssi'zlar qaysi'lar?

- A. v, u, wo, u
- V. m, sh, j, y
- S. m, w, b, p
- D. p, f, c, ch

52. Ra'wish neni bildiredi?

- A. Predmettin' mug'dari'n.
- V. Belginin' belgisin.
- S. Predmettin' belgisin.
- D. Ku'shli ha'reketti.

53. Da'nekerler qanday xi'zmet atqaradi'?

- A. Ma'nili ha'm ko'mekshi so'zlerdi baylani'sti'radi'.
- V. So'zlerge qosi'msha ma'ni beredi.
- S. Ko'mekshi so'zlerdi baylani'sti'radi'.
- D. Birgelikli ag'za ha'm qospa ga'plerdi baylani'sti'radi'.

54. Morfema degen ne?

- A. So'zdin' yen' kishi ma'nili bo'legi.
- V. So'zdin' da'slepki bo'legi.
- S. So'zdin' ma'ni an'latpaytug'i'n bo'legi.
- D. So'zdin' bir buwi'ni'.

55. Atli'qti'n' subektiv ma'ni bildiriwshi formalari' qaysi' qatarda berilgen?

- A. -qi'sh, -g'i'sh, -g'aq, -gek, -qi'n, -kin.
- V. -shi'q, -shik, -shok, -shaq, -sha, -she.
- S. -i'sh, -ish, -i'q, -ik, -aq, -ek, -jan.
- D. -tay, -alaq, -laq, -g'i'sh, -ki'sh, -sha, -she.

56. Tan' atti'. Qaran'g'i' tu'sti. Bir sostavli' ga'ptin' qaysi' tu'rine kiredi?

- A. İyesi belgili ga'p
- V. İyesi belgisiz ga'p
- S. İyesi uluwmalasqan ga'p
- D. İyesiz ga'p

57. Qaysi' ga'pte kiris ag'za bar?

- A. Men bul si'rdi' wog'an aytpakshi' yedim
- V. Aytpaqshi' men woni'n' menen keshe ushi'rasqan yedim
- S. Wol sen jaksi' koretug'i'n qosi'qti' aytpaqshi'
- D. Sag'an aytpaqshi' bolg'an ga'plerim usi'lar

58. Leksika-semantikali'q wo'zgesheligine qaray yeliklewishler neshege bo'linedi?

- A. U'shke
- V. Beske
- S. Yekige
- D. To'rtke

59. Bizge *kitap* berip jibersin?

- A. Jasi'ri'n iyelik sepligi
- V. Jasi'ri'n tabi's sepligi
- S. Jasi'ri'n shi'g'i's sepligi
- D. Jasi'ri'n bari's sepligi

60. Tildin' jazi'q jag'dayi' boyi'nsha dawi'sli'lar qalay qarama-qarsi' qoyi'ladi'?

- A. a-i', wo-u, wo-u, a'-i-e
- V. a-a', u-u', wo-o', i'-i-e
- S. Wo-a, wo-o', u-i', u-i-e
- D. a-e, wo-u, u'-u, i'-i-o

61. Ga'pler ayti'li'w mazmuni'na qaray tu'rlerge bo'linedi?

- A. Jay, qospa ga'p
- V. Ken'eytilgen, ken'eytilmegen
- S. Bir sostavli', yeki sostavli'
- D. Xabar, soraw, undew, buyri'q

62. Feyillerdegi boli'msi'zli'q qalay bildiriledi?

- A. Qarama-qarsi' ma'nidegi so'zler arqali'.
- V. Emes, biraq so'zleri arqali'.
- S. Emes, -ma//-me janapaylari' arqali'.
- D. Belgisizlik almasi'wi' arqali'.

63. Qaysi' katardag'i' tirkewshiler tek ataw sepligi menen qollani'ladi'?

A. Qaray, boyi', baska, qaramastan.

V. Sayi'n, go're, boyi'nsha, menen.

S.Ushi'n, tag'i', birese, ha'm.

D. Menen, arqali', ushi'n, sayi'n.

64. Diyxanshi'li'q yeginleri qi'rmang'a ji'ynalg'an degen ga'ptegi ki'rmang'a so'zin qanday basqa seplik penen almasti'ri'wg'a boladi'?

A. İyelik

V. Tabi's

S. Shi'g'i's

D. Wori'n

65. Ja'lmen birese wo'zinen wo'ktemirek Jiyemuratqa, birese yesik bettegi Temirbekke qaraydi'. Ga'ptin qaysi' tu'ri?

A. dizbekli qospa ga'p

V. gezekles dizbekli qospa ga'p

S. birgelkili ag'zali' jay ga'p

D. bag'i'ni'n'qi' qospa ga'p

66. Woni'n' sorawi'na juwap berer aldi'nda, mug'allim azi'raq woylani'p turdi'. Ga'ptin qaysi' tu'ri?

A. qospalang'an jay tu'ri

V. bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p

S. waqi't bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p

D. ayi'ri'mlang'an ag'zali' jay ga'p

67. Dizbekli qospa ga'p degenimiz ne?

A. Yeki ga'ptin dizbeklesip keliwine aytami'z

V. Yeki ga'ptin' bag'i'ni'p baylani'si'ui'na aytami'z

S. jay ga'pleri biri yekinshisine g'a'rezsiz dizbeklesip baylani'si'wi'nan du'zilgen ga'plerge aytami'z

D. jay ga'plerdin' dizbeklesip ha'm bag'i'ni'p baylani'si'wi'na du'zilgen ga'plerge aytami'z

68. Qaysi' qatarda tek atli'qqa ta'n kategoriyalar atalg'an?

A. Seplik, da'reje, awi'spali'-awi'spasi'zli'q

V. Seplik, tarti'm, san

S. Tarti'm, meyil, ma'ha'l

D. San, ma'ha'l, seplik

69. Qaysi' qatarda ma'nili so'z shaqaplari' atalg'an?

A. Pa'wish, da'neker, yeliklewish, janapay

V. Sanli'q, tirkewish, almasi'q, tan'laq

S.Kelbetlik, yeliklewish, da'neker, modal so'zler
D.Atli'q, kelbetlik, sanli'q, feyil

70. Qaysi' qatarda tek ko'mekshi so'zler atalg'an?

- A. Da'neker, tan'laq, janapay
- V. Janapay, yeliklewish, ra'wish
- S. Yeliklewish, tirkewish, modal so'zler
- D. Tirkewish, da'neker, janapay

71. -stan qosi'mtasi' qanday ma'nidegi atli'qlardi' jasaydi'?

- A. Ka'sip ma'nisin bildiretug'i'n
- V. Minez-qulqqa baylani'sli'
- S. Ma'mleket atlari'n bildiretug'i'n
- D. Hu'jjet atlari'n bildiretug'i'n
- E. Wori'n atlari'n bildiretug'i'n

72. Woramasam wo'lgeymen, ant urg'an, pir qaqqan so'zleri qanday usi'l arqali' jasalg'an?

- A. Affiksaciya
- V. Leksika-semantikali'q
- S. Morfologiya-sintaksilik
- D. Leksika-sintaksislik

73. Til arti' dawi'sli'lari' qaysi'?

- A. Wo', ye, u, i
- V. a', a, k, g
- S. a', i, a', wo'
- D. a, wo, u, i'

74. Sintaksislik baylani'sti'n' qanday tu'rleri bar?

- A. Grammatikali'q, sintaksisilik
- V. Dizbekli, g'a'rezli
- S. Dizbekli, bag'i'ni'n'ki'li'
- D. G'a'rezsiz, bag'i'ni'n'ki'li'

75. Atli'qlarda ko'plik ma'ni morfologiyali'q usi'l menen qalay bildiriledi?

- A. ko'p, biraz, talay so'zleri arqali'.
- V. -lar, -ler, affiksi arqali'.
- S. Jup ha'm ta'kirar so'zler arqali'.
- D. Mug'dar-da'reje ra'wishleri arqali'.

76. Ra'smiy is qag'azlari' leksikasi'?

- A. Ra'smiy is qag'azlari' leksikasi' dep ku'ndelikli turmi'sta kollani'li'p ju'rgen so'zlerdi aytami'z. (da'pter, ko'lem, ari'q, arza, bayanat, xa'pte)

- V. Ra'smiy qatnasta arnawli' tu'rde qollani'latug'i'n so'zler ra'smiy is qag'azlari' leksikasi' boladi' (arza, guwali'q, bayanat, buyri'k)
- S. Ra'smiy is qag'azlari' leksikasi' dep jazi'wda qollani'li'p kiyati'rg'an so'zlerdi aytami'z (taxtaga jaz, yesapti' shi'gari'w, jurnaldi' barlaw, na'wbetshilik)
- D. Gazeta ha'm jurnallarda qollani'li'p ju'rgen so'zler ra'smiy is qag'azlari' leksikasi' boladi' (minnetdarshi'li'q, qutli'qlaw, dag'aza, xabar, gu'rrin')

77. Dawi'sli' fonemalar tildin' jazi'q jag'dayi' boyi'nsha qalay bo'linedi?

- A. Yerinlik, til aldi', til arti'
- V. Yeziwlik, yerinlik
- S. Til aldi', aralas, til arti'
- D. Til aldi', til wortasi', til arti'

78. Ani'qlawi'shti'n' sorawlari' qaysi'lar?

- A. Kim? qaysi'? qanday? qay jerde?
- V. Kimnin'? ne ki'ladi'? qalay? qa'yti'p?
- S. Kimnin'? nenin'? qanday? qaysi'? qaydag'i'?
- D. Qay jerdegi? qashan? qayti'p?

79. A'lle qanday so'zi ma'nisi boyi'nsha qanday almasi'q?

- A. Siltew.
- V. Boli'msi'zli'q.
- S. Soraw-qatnas.
- D. Belgisizlik.

80. Dushpan arasi'na jansi'z jiberildi degen ga'pte jansi'z atli'g'i' qanday usi'l menen jasalg'an?

- A. Affiksaciya.
- V. So'z qosi'li'w
- S. Leksika-semantikali'q.
- D. So'z qosi'li'wi' ha'm affiksaciya.

81. Adektivaciya degen ne?

- A. Basqa so'z shaqaplari'ni'n' almasi'kqa wo'tiwi
- V. Basqa so'z shaqaplari'ni'n' ra'wishke wo'tiwi
- S. Basqa so'z shaqaplari'ni'n' kelbetilikke wo'tiwi
- D. Basqa so'z shaqaplari'ni'n' atli'kqa wo'tiwi

82. So'z ma'nisinin awi'si'w usi'llari' qanday?

- A. So'z metaforali'q, metonimiyali'q, sinekdoxali'q usi'llar arqali' awi'sadi'
- V. So'z ma'nisi tikkeley awi'sadi' (kino, roman, ba'xa'r)
- S. So'z ma'nisi usasli'n' belgilerine qaray awi'sadi'. (do'n'gelek arba, do'n'gelek shar)

D. So'z ma'nisi wolardi'n' baylani'si'na qaray awi'sadi' (teri kolg'ap, ag'ash qasi'q)

83. Qaysi' so'zlerde sesler keyinli ta'sirge ushi'rag'an.

- A). *yesigi, sanli'q, teregi*
- V). *basshi', ag'ashqa, jemxor*
- S). *shtapbqa, yessiz, mektepke*
- D). *A ha'm V*

84. Baslawi'sh penen bayanlawi'sh qaysi' usi'lda baylani'sadi'?

- A. Kelisiw
- V. Basqari'w
- S. Jupkerlesiw
- D. İzafet

85. Seplik kategoriyasi' neni bildiredi?

- A. Atli'qti'n' baska so'zler menen baylani'si'n.
- V. Atli'qti'n' baska so'zlerden' jasali'wi'n.
- S. Atli'qti'n' subektiv formalari'n.
- D. Predmettin' mug'dari'n.

86. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi' qashan baspadan shi'qti'?

- A. 1990
- V. 1991
- S. 1992
- D. 1994

87. Affrikat dawis'si'zlar qaysi'?

- A. sh, j
- V. c, ch
- S. v, f
- D. g, x

88. Feyil neni bildiredi?

- A. İs-ha'rekettin' iyesin.
- V. İs-ha'reketti, processti.
- S. İs-ha'rekettin' si'ni'n.
- D. İs-ha'rekettin' mug'dari'n.

89. Janapaylar qanday xi'zmet atqaradi'?

- A. So'zlerdin' ma'nisin wo'zgertedi
- V. So'zlerge qosi'msha ma'ni ju'kleydi.

- S. So'zlerdi baylani'sti'radi'.
D. Jan'a so'z jasaydi'.

90. Do'retiliwshilik so'zinde neshe morfema bar?

- A. Bir.
V. Yeki.
S. U'sh.
D. To'rt.

91. Qaysi' qatarda tek kelbetlik jasawshi' affiksler berilgen?

- A. -li'//-li, -i'm'//-im, -li'q'//-lik.
V. -li'//-li, -si'z'//-siz, -g'i'//-gi, -i'y'//-iy.
S. -si'z'//-siz, -sha'//-she, -day'//-dey, shi'l'//-shil
D. -day'//-dey, -g'an'//-gen, -ar'//-er, -makshi'//-mekshi.

92. Aydana worni'nan wo'rre turdi' da, dalag'a shi'g'i'p ketti. Ga'ptin' qaysi' tu'rine kiredi?

- A. Jay ga'p
V. Qospa ga'p
S. Dizbekli qospa ga'p
D. Qospalang'an jay ga'p

93. Ko'zinde gu'li bar g'oy - dedi wol. Asti' si'zi'lg'an co'zdi qaysi' seplik qosi'mtasi' menen almasti'ri'wg'a boladi'?

- A. Bari's
V. Shi'g'i's
S. Wori'n
D. Iyelik

94. Dawi'ssi'zlar jasali'w usi'li' boyi'nsha qalay bo'linedi?

- A. Jabi'si'n'ki', u'nli, til aldi', sonor, u'nsiz
V. Komekey, juwi'si'n'qi', birikpeli, sonor
S. Til aldi', til wortasi', til arti', kishkene tillik
D. Jabi'si'n'qi', juwi'si'n'qi', dirildewik

95. Menin'she, bul ba'rimizdin' de qoli'mi'zdan keledi. Kiris ag'za qaysi' so'z shakabi'nan bolg'an?

- A. Atli'qtan
V. Kelbetlikten
S. Sanli'qtan
D. Almasi'q

96. Tirkewish qanday xi'zmet atqaradi'?

- A. So'z benen so'zdi ten' baylani'sti'radi'.
- V. So'z benen so'zdi bag'i'ndi'ri'p baylani'sti'radi'.
- S. So'zge qosi'msha ma'ni beredi.
- D. So'zge modalli'q ma'ni beredi.

97. Qaysi' qatardag'i' tirkewishler tek bari's sepligi menen qollani'ladi'?

- A. Menen, buri'n, sayi'n, ushi'n.
- V. Jaqi'n, deyin, qaray, bola.
- S. Beri, tag'i', basqa, ushi'n.
- D. Buri'n, go're, geyde, menen.

98. Student tapsi'rmani' tu'sindi degen ga'pte *tapsi'rmani'* so'zin qanday basqa seplik penen almasti'ri'wg'a boladi'?

- A. Ataw
- V. İyelik
- S. Bari's
- D. Shi'g'i's

99. *Woramasam wo'lgeymen, ant urg'an, pir qaqqan* so'zleri qanday usi'l arqali' jasalg'an?

- A. Affiksaciya
- V. Leksika-semantikali'q
- S. Morfologiya-sintaksilik
- D. Leksika-sintaksislik

100. Til arti' dawi'sli'lari' qaysi'?

- A. o', e, u, i
- V. a', a, k, g
- S. a', i, a', wo'
- D. a, wo, u, i'

QADAG'ALAW SORAWLARI'

1. Qaraqalpaq tilin izertlewdin' basqışları?
2. Qaraqalpaq jazıwının' tariyxı?
3. Birinshi ilimiy izertlewler (S.E.Malov, E.D.Polivanov, N.A.Baskakov).?
4. N.A.Baskakovtın' «Karakalpakskiy yazık» atlı miynetinin' a'hmiyeti?
5. H.Hamidov ha'm onın' miynetleri?
6. Qaraqalpaq tilin izertlewdin' birinshi basqıştı?
7. Rus grafikasına tiykarlang'an alfavıt ha'm onın' jetilistiriliwi?
8. Qaraqalpaq tilinin' fonetikası boyınsha izertlewler?
9. Qaraqalpaq jazıwının' tariyxı.?
10. Qaraqalpaq tilinin' to'rt tomliq tu'sindirme so'zliginin' a'hmiyeti?
11. Qaraqalpaq tilin izertlewdin' ekinshi basqıştı.?
12. S.E.Malov ha'm onın' qaraqalpaq tili boyınsha miyneti?
13. Qaraqalpaq tilinin' leksikologiyası boyınsha izertlewler?
14. Qaraqalpaq tilindegi feyildin' izertleniwi?
15. Qaraqalpaq tilinin' terminologiyalıq so'zlikleri?
16. Qaraqalpaq tilin izertlewdin' u'shinshi basqıştı.
17. E.D.Polivanov ha'm onın' qaraqalpaq tili boyınsha miyneti.
18. Qaraqalpaq tilinin' terminologiyası boyınsha izertlewler.
19. «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. So'z jasalıw ha'm morfologiya» (No'kis, 1994).
20. Qaraqalpaq tilinin' dialektologiyası boyınsha izertlewler.
21. K.Ubaydullaev ha'm onın' miynetleri.
22. Qaraqalpaq tilindegi atlıqtın' izertleniwi.
23. Qaraqalpaq tilin izertlewdin' ekinshi basqıştı.
24. Qaraqalpaq tilin salıstırmalı izertlew.
25. Qaraqalpaq tilinin' 1920-jıllarg'a deyingi da'wirde izertleniw jag'dayı
26. A.Qıdırbaev ha'm onın' miynetleri.
27. So'z jasalıwı boyınsha izertlewler.
28. Qaraqalpaq tili boyınsha du'zilgen so'zlikler.
29. S.E.Malov ha'm onın' «Zametki o karakalpaskom yazıke» (Nukus, 1966) degen miyneti.
30. Reformalasqan arab alfaviti.
31. D.S.Nasırov ha'm onın' miynetleri.
32. Qaraqalpaq tilinin' sintaksisi boyınsha izertlewler.
33. E.D.Polivanov ha'm onın' «Nekotorie foneticheskie osobennosti karakalpaskogo yazıka» atlı miyneti.
34. Qaraqalpaq tili haqqında en' da'slepki mag'lıwmatlar.
35. Latinlasqan alfavıt (1928-1940-jıllar).
36. E.Berdimuratov ha'm onın' miynetleri.
37. Qaraqalpaq tilinin' dialektologiyası boyınsha izertlewler.

- 38.«Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. So'z jasalıw ha'm morfologiya» (No'kis, 1994).
- 39.O.Dospanov ha'm onın' miynetleri.
- 40.Qaraqalpaq tilinin' stilistikası boyınsha izertlewler.
- 41.«Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis» (No'kis, 1992).
- 42.M.Da'wletov ha'm onın' miynetleri.
- 43.Qaraqalpaq tilinin' tariyxı boyınsha izertlewler.
- 44.A.Da'wletov ha'm onın' miynetleri.
- 45.Qaraqalpaq tilinin' grammatikalıq qurılısı boyınsha izertlewler.
- 46.M.Qa'lenderov ha'm onın' miynetleri.
- 47.Qaraqalpaq tilinin' terminologiyalıq so'zlikleri.
- 48.A.Da'wletovtın' «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' seslik du'zilisi» (No'kis, 1994) atlı miyneti.
- 49.E.Da'wenov ha'm onın' miynetleri.
- 50.Qaraqalpaq onomastikası boyınsha izertlewler.
- 51.Qaraqalpaq tilinin' morfologiyası boyınsha izertlewler.
- 52.N.A.Baskakovtın' «Karakalpaksiy yazık» atlı miynetinin' a'hmiyeti.
- 53.Rus ilimpazları ha'm olardıń qaraqalpaq tili boyınsha izertlewleri.
- 54.A.Bekbergenov ha'm onın' miynetleri.
- 55.Qaraqalpaq leksikografiyası boyınsha izertlewler.
- 56.Qaraqalpaq tilinin' morfologiyası boyınsha izertlewler.
- 57.Birinshi ilimiy izertewler.
- 58.D.S.Nasırov ha'm O.Dospanovtın' «Qaraqalpaq dialektologiyası» (No'kis, 1995) sabaqlıg'ı.
- 59.O.Bekbawlov ha'm onın' miynetleri.
- 60.Qaraqalpaq ko'rkem a'debiyatı tilinin' izertleniwı.
- 61.Qaraqalpaq tilin izertlewdiń u'shinshi basqıshı.
- 62.Qaraqalpaq onomastikasının' izertleniw tariyxı.
- 63.Sh.A'bdinazimov ha'm onın' miynetleri.
- 64.Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyası boyınsha izertlewler.
- 65.İzertlew jumısı tuwralı tu'sinikler. Onın' baslı talapları, sha'rtleri, o'zgeshelikleri.
- 66.İlimiy jumıstın' texnikası: tsitatalar, siltemeler ha'm olardıń a'hmiyeti.
- 67.İlimiy jumıstın' tu'rleri: dissertatsiya ha'm og'an qoyılatug'ın talaplar.
- 68.İzertlew jumısında temanın' aktullıg'ı.
- 69.İzertlewdiń da'slepki basqıshındag'ı jumıslar: referatlar, kurs jumısları, bayanatlar.
- 70.Bibliografiya ha'm onı du'ziw ta'rptileri.
- 71.İlimiy tallaw tu'rleri: tariyxıy-filologiyalıq tallaw.
- 72.İlimiy jumıstın' talapları: izertlewdiń ilimiy-teoriyalıq ha'm a'meliy a'hmiyeti.
- 73.İzertlew jumısının' aktuallıg'ı (za'ru'rliğı).
- 74.İlimiy jumıstın' metodologiyası.

75. İzertlew jumısın jobalastırıw.
76. İzertlew jumısının' teması: izertlew za'ru'rliğı, ilimiy-teoriyalıq ha'm a'meliy a'hmiyeti, jan'alıg'ı h.t.b.
77. Monografiya-izertlew jumısının' bir tu'ri.
78. A'debiy-izertlew ha'm a'debiy sın (kritika).
79. İlimiy jumısta bayanlaw texnikası (ilimiy til.)
80. İzertlew jumısında subektivizim (tiykarsız pikir aytıw, faktlardı burmalaw).
81. İlimiy miynetin' teması boyınsha kerekli a'debiyatlardı toplaw (bibliografiya).
82. Retsenziya (ilimiy miynetke sın pikir)-izertlew jumısının' bir tu'ri.
83. Analiz (ilimiy tallaw)-izertlew jumısının' baslı sha'rti.
84. İlimdegi modernizm-bul tariyxıy printsipti burmalaw (o'tmishti, tariyxtı burmalap ha'zirgi zamang'a beyimlestiriw).
85. İzertlew jumısın sho'lkemlestiriw.
86. Leksikalıq tallaw
87. Sintaksislik tallaw.
88. İzertlew jumısının' materialları (ko'rkem tekstler, bibliografiyalıq materiallar h.t.b.)
89. Dissertatsiya-izertlew jumısının' bir tu'ri.
90. İlimiy til ha'm ko'rkem til.
91. İlimiy jumıstın' texnikası: tsitatar, siltemeler, ko'rkem tekstlerden u'zindiler
92. İlimiy stildin' baslı talabı (onın' materiallar, faktler tiykarında bayanlaw ha'm olardıń tallanıwı tiykarında pikir aytıw).
93. İlimiy sholıw-izertlew jumısının' bir tu'ri
94. İlimiy portret izertlew jumısının' bir tu'ri
95. İlimiy ocherk-izertlew jumısının' bir tu'ri.
96. İzertlew jumısının' teması, maqseti ha'm wazıypaları.
97. Bibliografiya-ilimiy jumıstın' a'hmiyetli sha'rti.
98. Tema boyınsha material toplaw texnikası.
99. İlimiy tallawdın' tu'ri : tariyxıy-filologiyalıq tallaw, salıstırmalı-tipologiyalıq tallaw, ko'rkem-estetikalıq tallaw.
100. Sintaksislik tallaw
101. Pitkeriw-qa'nigelik jumısının' qurılısı
102. İlimiy jumıstın' maqseti, wazıypaları.
103. İlimiy tallawdın' tu'ri: salıstırmalı-tipologiyalıq tallaw,
104. İlimiy tallawdın' tu'ri :ko'rkem-estetikalıq tallaw.
105. Referat, kurs jumısı, ilimiy bayanat-izertlew jumısının' basqıshları.

GLOSSARIY

A'debiy til – belgili bir normalarg'a sali'ni'p, sistemalasqan uli'wma xali'qli'q tildin' yen' joqarg'i' formasi'.

A'lipbe – arab jazı'wi'nda a ha'ribi «a'lip», y ha'ribi ye dep ataladı'. Usi'nnan a'lipbe atamasi' kelip shi'qqan. Ha'riplerdin' belgili bir izbe - iz ta'rtipte jaylasti'ri'lg'an ji'ynag'i'.

Abstrakt atli'q – ko'zge ko'rinbeytug'i'n, woylaw uqi'bi' arqali' tani'latug'i'n zatli'q tu'sinikler.

Affiks – so'z qurami'nda bo'linetug'i'n ha'm so'zdin' qalg'an bo'leklerine ma'nilik wo'zgeris kirgizetug'i'n morfema: bali'q-*shi*'.

Affrikata – jabi'si'n'qi' ha'm juwi'si'n'qi' seslerdin' birigiwinen jasalg'an qurama dawı'ssi'z: *ts (t+s), ch (t+sh)*.

Aji'rati'w-sheklew janapaylari' – wo'zleri qatnasli' bolg'an so'zlerdi basqalari'nan aji'rati'p, bo'leklep yamasa sheklep ko'rsetetug'i'n janapaylar: *tek, tek g'ana, gilen', i'lg'i'y, ta'nha*.

Akademiyali'q grammatika – yeldin' tiykarg'i' ilimiy sho'lkemleri ta'repinen du'zilgen yamasa maqullang'an grammatika. Mi'sali': *Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi'*. No'kis, 1992, 1994.

Akcent – 1. Pa't. 2. Basqa tilde so'ylegende woni'n' seslerin wo'z ana tilinin' sesleri menen aralasti'ri'p so'ylew wo'zgesheligi.

Aktiv so'ylew ag'zalari' – til, yerin, kishkene til, dawı's shi'mi'ldi'g'i', tamaq.

Akustika – (grektin' akustikos – yesitiliw) degen so'zinen ali'ng'an.

Alfavit – grek jazı'wi'nda *a* ha'ribi «alfa» *v* ha'ribi «vita» dep ataladı'. Usi'nnan alfavit atamasi' qa'liplesken.

Almasi'q – termini lati'nsha pronomen so'zine sa'ykes keledi; pro-«ornima» nomen – «at» «ataw».

Ana tili – balani'n' jas waqti'nan baslap u'lkenlerge yeliklew arqali' u'yrenip wo'zlestirgen tili.

Ani'q atli'qlar – so'ylewshi menen ti'n'lawshi'g'a aldi' buri'n ani'q (belgili) bolg'an predmetti bildiriwshi atli'qlar: sol *adam*, woqi'lg'an *kitap*.

Ani'qlaw janapaylari' - ga'ptegi pikirdi, tu'sinikti ani'qlap, ni'qlap, isenimli yetip ko'rsetiwshi janapaylar: *nag'i'z, da'l, sarras, tap, g'oy, di', di*.

Ani'qlawi'sh - ga'ptin' bas ag'zasi' menen birge kelip, woni'n' si'n-si'pati'n ko'rsetetug'i'n yekinshi da'rejeli ag'za: Bul *jaqsi'* istin' baslamasi' yedi.

Ani'qli'q meyil – is-ha'reketi belgili bir waqi't penen baylani'sli' bolg'an real ma'nidegi ani'q xabardi' an'latatug'i'n feyildin' meyil formasi'.

Antonim – grek tilinen ali'ng'an «qarsi'» onuma–at so'zlerinen qurali'p qarama-qarsi' at ma'nisin bildiredi: *jaqsi'-jaman, aq-qara*.

Aralas qospa ga'p – qurami'nda dizbeklesip baylani'sqan ha'm bag'i'ni'p baylani'sqan jay ga'pleri bar qospa ga'p. Mi'sali': *Balalar sa'skelikten kelip*

sabaqlari'n woqi'p ati'r yedi, bir ma'ha'lde si'rtqi' yesik ashi'li'p, bir adam kirip keldi (A'.Shamuratov).

Argotizmler – belgili bir socialli'q topardag'i' adamlar arasi'nda qollani'latug'i'n sha'rtli so'z ha'm so'z dizbekleri. Mi'sali': studentler arasi'nda *qulaw* – imtixandi' tapsi'ra almaw.

Artikulyaciya – (lati'nsha «artikulare»-bo'lek-bo'lek ayti'w) degen so'zden jasalg'an.

Artti'ri'w da'rejesi – predmettegi belginin' yekinshi predmettegi sonday belgiden artiqli'g'i'n ko'rsetetug'i'n da'reje formasi': *qi'p-qi'zi'l, sup-suli'w, ju'da' u'lken*.

Ashi'q buwi'n – tek bir dawisli'dan ibarat bolg'an yamasa dawisli'z sestem baslani'p, dawisli'g'a tamamlang'an buwi'n: *a-ta, je-ti*.

Ashi'q dawisli'lar – qi'si'q dawisli'lardi' aytqandag'i'g'a qarag'anda tildin' ko'terin'ki bo'leginin' bir qansha to'menlewinen jasalg'an dawisli'lar: *a, a', wo, wo'*.

Ataw sepligi - ha'rekettin' iyesi bolg'an zatti' yamasa subyektti an'lati'p, Kim? Ne? Kimi? Nesi? sorawlarina juwap beretug'i'n ha'm ga'pte baslawi'sh xi'zmetin atqaratug'i'n seplik formasi'.

Atawi'sh bayanlawi'sh – atawi'sh so'zlerden bolg'an bayanlawi'sh: suw qaymag'i' – *muz*.

Atawi'sh feyil – is-ha'reketti tek g'ana atap ko'rsetip, woni'n' betin, meyilin, ma'ha'lin an'latpaytug'i'n feyil formasi': *islew-islemew*.

Atawi'sh so'z dizbekleri – bag'i'ndi'ri'wshi' komponenti atawi'shlardan bolg'an so'z dizbekleri: *jamanni'n' jaqsi'si'* bolg'annan, *jaqsi'ni'n' jamani'* bol.

Atli'q – termini lati'nsha suvstantivum (suvsto – jasayman, substaniamaniz) termini menen sa'ykes keledi.

Avtor ga'pi - a'debiy shi'g'armalardag'i' avtordi'n' wo'z ati'nan ayti'lg'an ga'pi. Mi'sali': Umi'tpan'! – *dep yejelep jali'ni'p ati'r, jali'ni'p ati'r* (G.Esemuratova).

Awdarma – bir tildegi mag'luwmatti' yekinshi tildin' qurallari' menen jetkeriw.

Awdarma so'zlik – basqa tildin' so'zlerin ana tilinin' so'zleri menen, kerisinshe ana tilinin' so'zlerin basqa tildin' so'zleri menen tu'sindirip beretug'i'n so'lik: *russha-qaraqalpaqsha so'zlik*.

Awi'spali' da'nekerler – birgelkili ag'zalardi'n' ha'm dizbekli qospa ga'ptin' si'n'arlari'n bir-birine awi'spali' ma'nide baylani'sti'ri'p keletug'i'n ko'mekshi so'z: *ya, yamasa, bolmasa, yaki*.

Awi'spali' ma'ni – bir qubi'li's atamasi'ni'n' wo'z ara uqsasli'g'i'na qaray yekinshi bir qubi'li'sti' bildiriwi: *alti'n si'rg'a – alti'n shash, awi'r tas – awi'r jumi's*.

Awi'zeki til – 1. wo'z jazi'w-si'zi'wi'na iye yemes til. 2. Awi'zeki so'ylew tili.

Ayqi'nlawi'sh – qatar kelgen yeki atli'qti'n' ayri'qsha atributivlik baylani'sti' an'lati'wshi', qosi'msha ma'ni beriwshi komponenti. Mi'sali': *woqi'wshi' Asanov, Berdaq shayi'r.*

Bag'i'ndi'ri'wshi' da'nekerler – qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdi bir-birine bag'i'ndi'ri'w joli' menen baylani'sti'ri'p, bag'i'ni'n'qi' qospa ga'pti du'zetug'i'n ko'mekshi so'z.

Bag'i'ni'n'qi' baylani's - so'z dizbegindegi ha'm ga'ptegi sintaksislik jaqtan wo'z ara ten' bolmag'an yeki so'zdin' biri-birine bag'i'ni'p baylani'si'wi'. Woni'n' tu'rleri: kelisiw (men woqi'wshi'man), basqari'w (woqi'wg'a ketti), jupkerlesiw (jaqsi' woqi'wshi'), izafet (woqi'wshi'ni'n' kitabi').

Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pler – qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' biri yekinishin ma'nilik jaqtan tu'sindirip, bag'i'na baylani'satug'i'n qospa ga'ptin' tu'ri: *Ba'ha'r kelip*, terekler bo'rte basladi'.

Bari's sepligi – is-ha'rekettin' bag'darlang'an obyektin, worni'n, woni'n' son'g'i' punktin bildirip, kimge? Nege? sorawlarina juwap beretug'i'n ha'm ga'pte qi'ya toli'qlawi'sh yamasa wori'n pi'si'qlawi'sh xi'zmetin atqaratug'i'n seplik formasi': *Shi'mbay-g'a, qala-g'a.*

Bas ag'zalar – yeki sostavli' ga'ptin' tiykari'n du'zip wo'z ara predikativlik qatnasta baylani'sqan ga'p ag'zolari': baslawi'sh ha'm bayanlawi'sh.

Bas ga'p – qospa sintaksislik pu'tinnin' (qospa ga'ptin') basqa bo'leklerine sali'sti'rg'anda bir qansha g'a'rezsiz boli'p, basqalari'n sintaksislik jaqtan bag'i'ndi'ratug'i'n ga'p: Men kelemen degenshe, *wol ketip qali'pti'.*

Bas ha'rip – so'zdegi basqa ha'riplerden u'lken, al geyde tu'ri de basqa ha'rip: *A, D, T.*

Baslawi'sh – ga'ptin' basqa ag'zolari'nan grammatikali'q jaqtan g'a'rezsiz turi'p, ga'ptin' kim ya ne haqqi'nda yekenligin bildiretug'i'n yeki sostavli' ga'ptin' bas ag'zasi': *Go'zzal* wog'ada sezgir.

Bayanlawi'sh – grammatikali'q jaqtan baslawi'shqa ga'rezli boli'p, woni'n' qanday da bir belgisin bildirip, predikativlik xi'zmet atqaratug'i'n ga'p ag'zasi': *Wol ajamdi' jati'rqamaydi'.*

Belgi – tildegi belgili bir ma'ni an'latatug'i'n sha'rtli tan'ba: ? – soraw belgisi.

Belgilew almasi'qlari' – qanday da bir betti, predmetti yamasa woni'n' belgisin basqalari'nan aji'rati'p, belgilep ko'rsetetug'i'n almasi'qlar: *ha'r qashan, ha'r kim.*

Belgisiz da'reje – grammatikali'q subyekt ta'repinen yemes, logikali'q subekt ta'repinen islengen is-ha'reketti bildiretug'i'n feyildin' da'reje formasi': jay *sali'ndi'.*

Belgisizlik almasi'qlari' – qanday da bir bettin', predmettin', qubi'li'sti'n' yamasa wolardi'n' belgilerinin' so'ylewshi menen ti'n'lawshi'g'a yele belgisiz yekenligin ko'rsetetug'i'n almasi'qlar: *bir qansha, a'lle kim, bazi' bir.*

Bet – is-ha'rekettin' ha'm woni'n' subyektinin' adamg'a qatnasi'n bildiretug'i'n feyildin' grammatikali'q kategoriyasi': I bet. II bet. III bet.

Betlew almasi'qlari' – belgili bir betti bildiriwshi almasi'qlar: *men, sen, wol, biz, siz.*

Betlik atli'qlar – adamlardi' bildirip, kim? sorawi'na juwap beretug'i'n ha'm betlik jalg'awlari'n qabi'l yetetug'i'n atli'qlar: *woqi'wshi', palwan, qaraqalpaq, ko'se.*

Betlik jalg'awi' – belgili bir betti (I, II, III) ha'm sandi' bildiretug'i'n jalg'awlar: I bet: (*-man//-men, -ban//-ben, -pan//-pen*); II bet: (*-san'//-sen'*).

Betlik yemes atli'qlar – adamnan basqa tiri maqluqlardi' ha'm jansi'z predmetlerdi bildiretug'i'n ha'm ne? sorawi'na juwap beretug'i'n atli'qlar. Bunday atli'qlar betlew jalg'awlari'n qabi'l yetpeydi: *pi'shi'q, qol, diywal.*

Bet-san kategoriyasi' – is-ha'rekettin' bir betke, subektke qatnasli' yekenligin birlik ha'm ko'plik sandi' bildiretug'i'n feyildin' grammatikali'q kategoriyasi': *keldim* (I bet, birlik san).

Bir ma'nili so'zler – termin si'yaqli' tek bir ug'i'mdi' bildiretug'i'n so'zler: *kislorod, janapay, volt.*

Bir tillik so'zlik – bir til materiallari'nan bolatug'i'n so'zlik: tu'sindirme so'zlik.

Birikken so'zler - ha'r qi'yli' ma'nige iye bolg'an yeki tu'bir yamasa tiykardi'n' ti'g'i'z birigiwinen jasalg'an so'zler: *tasbaqa, atqulaq, qolg'ap.*

Biriktiriwshi da'nekerler – sintaksislik jaqtan ten' qatnastag'i' birgelkili ag'zalardi', dizbekli qospa ga'ptin' bo'leklerin wo'z ara baylani'sti'ri'w ushi'n xi'zmet yetetug'i'n ko'mekshi so'z: *ha'm, ja'ne, tag'i', da, de.*

Birlik san – predmettin' birew yekenligin ha'm berilgen procestin' birlik sandag'i' subyektke tiyisli yekenligin ko'rsetetug'i'n san formasi'.

Biykarlaw janapaylari' – biykarlawdi', kelispewdi bildiretug'i'n janapaylar: *joq, yaq, yemes.*

Bo'lshek sanli'qlar – pu'tinnin' bo'legin, u'lesin bildirip, sanaq sanli'qlardi'n' belgili bir formada dibeklesiw arqali' yeki tu'rli formada jasalatug'i'n sanli'qlar: *besten to'rt, to'rttin' biri.*

Boli'msi'zli'q almasi'qlari' – qandayd da bir bettin', predmettin', woni'n' belgisinin' ayti'lajaq na'rsege, is-ha'reketke qatnasi'ni'n' joq yekenligin ko'rsetedi: *hesh, hesh qashan, hesh kim.*

Boljawli' keler ma'ha'l – is-ha'rekettin' kelesi waqi'tta bolatug'i'ni'n' ani'q bildirmey, woni' tek boljaw arqali' ko'rsetetug'i'n feyildin' keler ma'ha'l formasi': *bararman, kelermen.*

Buri'ng'i' wo'tken ma'ha'l – is-ha'rekettin' ko'p buri'n boli'p wo'tkenligin bildiretug'i'n wo'tken ma'ha'l formasi': *woqi'g'an yedim, jasag'an yedi.*

Buwi'n – so'zdin' bo'linip - bo'linip ayti'latug'i'n bo'lekshesi.

Buyri'q ga'p – so'ylewshinin' buyri'g'i'n, tilegin, wo'tinishin, mira'tin, usi'ni'si'n, shaqi'ri'g'i'n bildiretug'i'n ga'p.

Buyri'q janapaylari' – buyri'qti', tilekti, wo'tinishti bildiretug'i'n janapaylar: *qoysan'a, kelo's.*

Buyri'q meyil – belgili bir is-ha'reketi islewge buyi'ri'wdi', talap yetiwdi, wo'tiniwdi, shaqi'ri'kti' an'latatug'i'n feyildin' meyil formasi': *woqi', isle, jaz.*

Buyri'q tan'laqlar – buyri'qti', qarati'wdi', shaqi'ri'wdi', xoshametlewdi an'latatug'i'n tan'laqlar: *Ha'y! Posh! Dige-dige!*

Da'nekerler – so'z benen so'zdin', so'z toparlari'ni'n', ga'ptin' birgelkili ag'zalari' mnen qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' aralari'n baylani'sti'ri'w ushi'n qollani'latug'i'n ko'mekshi so'z

Da'reje kategoriyasi' - ha'reket iyasi menen obyekt arasi'ndag'i' ha'r qi'yli' qatnasti' an'latatug'i'n feyildin' grammatikali'q kategoriyasi': tu'p, wo'zlik, wo'zgelik, sheriklik, belgisiz da'rejeler.

Dawamli' ha'zirgi ma'ha'l – baslang'an is-ha'rekettin' ha'zirgi wai'tta yele dawam yetiwin bildiretug'i'n feyildin' ha'zirgi ma'ha'l formasi': Wolar wo'z azatli'g'i' ushi'n *gu'resiwde*.

Dawamli' wo'tken ma'ha'l ma'ha'l – wo'tken waqi'tta islenip ati'rg'an, biraq tamamlanbag'an ha'm yele dawam yetetug'i'n ha'reketti bildiretug'i'n feyildin' wo'tken ma'ha'l formasi': *u'yretip ati'r yedi*.

Dawi'sli'lar – so'ylew ag'zalari'ni'n' biri-birine tiymey, ishtegi hawani'n' yerkin irkinishsiz shi'g'i'wi'nan jasalg'an sesler. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde 9 dawi'sli' ses bar.

Dawi'sli'lar singarmonizmi – yeki yamasa wonnan da ko'p buwi'nli' so'zlerde affikslerdegi dawi'sli'lardi'n' tu'birdin' dawi'sli' sesine g'a'rezli boli'p, sog'an u'nles boli'p jalg'ani'wi': *ko'she-ler-de-gi*.

Dawi'ssi'zlar – dawi'ssi'zlarg'a qarg'anda ayti'li'wi'nda hawa ag'i'mi' ko'p qarsi'li'qqa ushi'raytug'i'n sesler.

Dawi'ssi'zlar singarmonizmi - ha'r bir buwi'nni'n' quri'li'si'ndag'i' sesler wortasi'ndag'i' ja'ne buwi'nlardin' shegarasi'ndag'i', tu'bir menen qosi'mtalardi'n' ha'm qosi'mta menen qosi'mtani'n' shegarasi'ndag'i' qon'si'las sesler wortasi'ndag'i' u'nleslik.

Dialekt – 1. Territorialiyali'q ha'm socialli'q ti'g'i'z baylani'sti'n' na'tiyjesinde qa'liplesken, grammatikali'q quri'li'si'nda, so'zlik qurami'nda wo'z wo'zgesheliklerine iye bolg'an tildin' jergilikli varianti'. 2. Wo'z ara jaqi'n bir neshe govordardi'n' qosi'ndi'si'.

Diktant – woqi'wshi'lardi'n' jazi'w sawatli'li'g'i'n artti'ri'w, orfografiyali'q ha'm punktuaciyali'q qa'delerdi wo'zlestiriwin tekseriw ushi'n ju'rgiziletug'i'n jazba jumi'sti'n' tu'ri.

Dirildewik dawi'ssi'z – awi'z quwi'sli'g'i'ndag'i' hawa ag'i'mi'ni'n' ku'shinen tildin' dirildewi menen jasalg'an sonor dawi'ssi'z: *r*.

Dizbeklewshi da'nekerler – ga'ptin' birgelkili ag'zalari' menen dizbekli qospa ga'p qurami'ndag'i' jay ga'plerdi bir-biri menen ten' baylani'sti'ratug'i'n ha'm wolar arasi'ndag'i' ma'nilik qatnaslardi' bildiretug'i'n ko'mekshi so'z: *biriktiriwshi, qarsi'las, awi'spali', gezekles da'nekerler*.

Dizbekli qospa ga'p – qurami'ndag'i' jay ga'pleri bir-birinen g'a'rezsiz, dizbeklese baylani'sqan qospa ga'p: Ba'lkim, sen yen' son'g'i' baqsi' shi'g'arsan', Biz ha'm son'g'i' ti'n'lawshi'n'i'z bolarmi'z (I.Yusupov).

Do'rendi so'z – so'z jasali'w usi'llari' arqali' jasalg'an, jan'a ma'nige iye bolg'an so'z: *su'wret-shi, wo'n-im*.

Eliziya – (lati'nsha yelisiyo - tu'sip qali'w) degen ma'ni bildiredi.

Epiteza – (grekshe yepithesis - artti'ri'w, qosi'p qoyi'w) ma'nisin bildiredi.

Fonetika – (grek tilinen ali'ng'an. Fonetika-tildegi seslerdin' jasali'wi'n, yesitiliwin, seslerdin' quri'li'si'n, tu'rli seslik ni'zamlardi', buwi'n quri'li'si'n, pa't normasi'n, intonatsiyasi'n izertleydi.

Fonologiya – (grek she **phono** – ses, dawis, **logos** - ilim degen so'zlerden kelip shi'qqan.) -

Frazeologiya – «qa'liplesken so'z» logos «ilim degen so'zlerden qa'liplesken.

Ga'p – grammatikali'q ha'm intonatsiyali'q jaqtan belgili bir tildin' ni'zamlari' boyi'nsha qa'liplesken haqi'yqatli'q tuwrali' so'ylewshinin' pikirin bildiretug'i'n bir tutas til birligi.

Ga'p ag'zalari' – belgili bir sintaksislik qatnaslardi' bildirip, wo'z ara belgili bir sintaksislik baylani'sta bolatug'i'n ma'nili so'zler.

Ga'ptin' yekinshi da'rejeli ag'zalari' – ga'ptin' bas ag'zalari' menen bag'i'ni'n'qi' baylani'sta turi'p, wolardi'n' ma'nisin toli'qti'ri'w, ani'qlaw, tu'sindiriw ushi'n xi'zmet yetetug'i'n ga'p ag'zalari': ani'qlawi'sh, toli'qlawi'sh, pi'si'qlawi'sh.

Gezekles da'nekerler – birgelkili ag'zalardi' ha'm dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdi wo'z ara gezeklesiw, almasi'w ma'nisinde baylani'sti'ratug'i'n ko'mekshi so'z: *ga', ga'hi, geyde, bazda, birese, bir.*

Gezekles dizbekli qospa ga'p – qurami'ndag'i' jay ga'pleri waqi'yani'n', qubi'li'sti'n' bir-biri menen gezeklesiw, almasi'wi'n bildiretug'i'n dizbekli qospa ga'p: *Ga'de quyi'n uytki'r, ga'de qar borar.*

Glossariy – az qollani'latug'i'n so'zlerdin' tu'sindirime so'zligi.

Grafika – (grekshe grapho – jazi'w) degen ma'ni bildiredi.

Grafika - ha'r qanday tildegi seslerdi an'lati'wshi' tan'balardi'n' ji'ynag'i': arab grafikasi', lati'n grafikasi'.

Grammatika – til biliminin' so'z wo'zgeriw formalari'n, so'z dizbegi tu'rlerin ha'm ga'p tiplerin izertleytugi'n bo'limi.

G'alabali'q atli'qlar – birgelkili predmet, ha'reket, sapa, qubi'li's ha'm hal-jag'daydi'n' uluwma atamasi'n bildiretugi'n atli'qlar: *bala, qi'z, mektep.*

Ha'ripler – seslerdi jazi'wdag'i' sha'rtli belgiler (tan'balalar).

Ideografiya – (grekshe idea – tu'sinik, grapho – jazi'w) so'zlerinen qa'liplesken.

Ilgerili ta'sir – aldi'n'g'i' ag'zani'n' keyingi ag'zag'a ta'siri: *malg'ora – malqora.*

Ilimiy stil – arnawli' terminologiya ha'm abstrakt leksikani' qollani'p, a'debiy til normalari'na sa'ykes til qurallari'nan paydalanatug'i'n ha'm logikali'q jaqtan da'lilli woylani'p du'zilgen ga'plerden quralg'an ha'm ilimiy a'debiyatlar ushi'n ta'n bolg'an funktsional stildin' tu'ri.

Irkilis belgileri – jazba tilde so'zlerdin', so'z dizbeklerinin' yamasa ga'plerdin' ti'n'lawshi'g'a tu'sinikli boli'wi'n ta'miynleytug'i'n sha'rtli belgiler: noqat (.), soraw belgisi (?), u'ndew belgisi (!), ko'p noqat (...).

Iyelik sepligi – tiyislilik ma'nisin, bir predmettin' yekinshi predmetke tiyisli yekenin, woni'n' iyesin bildirip, kimnin'? Nenin'? sorawlari'na juwap berip, ga'pte ani'qlawi'sh xi'zmetin atqaratug'i'n seplik formasi'.

Ja'mlew almasi'qlari' – qanday da bir predmetlerdi, wolardi'n' belgilerin yamasa qubi'li'slardi' belgili mug'darda uli'wmalasti'ri'p, ji'yinaqlap, toplap ko'rsetetug'i'n almasi'qlar: *barli'q, ja'mi, gu'lla'n, dui'm, ja'mi*.

Ja'mlewshi atli'qlar – birlik sanda turi'p, birgelkili predmetlerdin' topari'n, ji'yinag'i'n bildiretug'i'n atli'qlar: *adamzat, texnika*.

Jabi'si'n'qi' dawi'ssi'zlar – fonatsiyali'q hawani'n' bir-birine jabi'sqan so'ylew ag'zalari'n jari'p shi'g'i'wi'nan jasalatug'i'n dawi'ssi'zlar: *b, d, g, g', k, q, m, n, n', p, t*.

Jalg'aw - so'zdin' aqi'ri'nda turi'p, morfologiya-sintaksislik qatnaslardi' an'latatug'i'n morfema: *betlik, seplik, tarti'm jalg'awi'*.

Janapaylar – ga'pke yamasa wondag'i' ayi'ri'm so'zlerge qosi'msha ma'ni yamasa emotsionalli'q ren'k beretug'i'n ko'mekshi so'zlerdin' bir tu'ri: *qoy-san'a*.

Jaqi'n wo'tken ma'ha'l – is-ha'rekettin' basqa bir ha'rekettin' aldi'nda jaqi'n arada boli'p wo'tkenin yamasa woni'n' so'ylew waqti'nan sa'l buri'ni'raq boli'p wo'tkenin ko'rsetetug'i'n feyildin' wo'tken ma'ha'l formasi': wol a'n'gimesin tag'i' *baslap yedi*, biraq hesh kim ti'n'lamadi'.

Jargonlar – belgili bir sotsialli'q toparlardag'i' adamlar arasi'nda g'ana qollani'latug'i'n, tek solarg'a g'ana tu'sinikli sha'rtli so'zler ha'm so'z dizbekleri: *woti'ri'p keliw* – qamali'w.

Jay da'reje – predmet yamasa is-ha'rekettin' si'ni'n basqa predmet yamasa is-ha'reketlerdin' sonday si'ni'na baylani'ssi'z ko'rsetetug'i'n kelbetlik ha'm ra'wishlerdin' ja'reje formasi': *u'lken, tez*.

Jay ga'p – ti'yanaqli' bir woydi' bildirip, bir predikativlik birlikke iye ga'p: *Chay ishildi*.

Jazba til – 1. Yerteden kiyati'rg'an jazba da'stu'rge iye til. 2. Ha'r qi'yli' jazba a'debiyatlarg'a ta'n til.

Jazi'w - so'zlerdi jazi'wda qollani'latug'i'n grafikali'q belgiler sistemasi'.

Ji'yinaqlaw sanli'qlari' – predmet yaki qubi'li'sti'n' sani'n ji'yinaqlap, 1 menen 7 arasi'ndag'i' sanaq sanli'qlardan –aw//–ew affiksi arqali' jasalatug'i'n sanli'qlar: *birew, yekew*.

Jin'ishke jawi'sli'ra – til ushi'ni'n' azg'ana alg'a qaray sozi'li'p, woni'n' u'stinin' to'menlewinen jasalatugi'n til aldi' dawi'sli'lari': *a', ye, wo', u', i*.

Jup so'zler – yeki so'zdin' ten' qatnasta juplasi'wi'nan du'zilip, uli'wmalasti'ri'w, ku'sheytiw ma'nilerine iye bolatug'i'n so'zler: *ata-ana, qazan-tabaq*.

Juwan dawi'sli'lar – til ushi'ni'n' artka qaray tarti'li'p, u'stinin' sa'l-pa'l ko'teriliwinen jasalg'an dawi'sli'lar: *a, wo, i', u*.

Juwi'si'n'qi' dawi'ssi'zlar - ha'reketshen' so'ylew ag'zalari' toli'q jabi'spay, jaqi'nlas'i'wi' na'tiyjesinde aralari'nda san'laq qaldi'ri'p, sol san'laqtan hawa ag'i'mi' wo'tiw arqali' payda yetilgen shawqi'mnan jasalg'an sesler: *w, f, v, s, z, l, sh, j, y, g', x, h*.

Ka'siplik leksika – belgili bir ka'sip tarawi'nda qollani'latug'i'n so'zler.

Kelbetlik – termini lati'nsha (nomen) adjectivum – qosaman, tutasti'raman degen atama menen sa'ykes keledi.

Kelbetlik feyiller – feyil ha'm kelbetliktin' ma'nisin biriktiriwshi feyildin' betlik yemes formasi': *baratug'i'n, kelgen*.

Keler ma'ha'l – so'ylew momentinen keyin bolatug'i'n ha'reketti bildiriwshi ma'ha'l formasi': *ketedi, aytadi*'.

Keyinli ta'sir – keyingi ag'zani'n' aldi'n'g'i' ag'zag'a ta'siri: ko'rib jiber - ko'rip jiber.

Ko'mekey dawi'ssi'z – tildin' tu'bi menen jutqi'nshaq diywali' wortasi'nda san'laq qaldi'ri'li'wi' arqali' jasalatug'i'n dawi'ssi'z ses: *h*.

Ko'mekshi so'zler – wo'z aldi'na turi'p ga'p ag'zasi' bola almaytug'i'n ha'm toli'q ma'nili so'zler arasi'ndag'i' ha'r qi'yli' semantikali'q-sintaksislik qatnaslardi' bildiriw ushi'n xi'zmet yetetug'i'n so'zler: *tirkewish, da'nker, janapay*.

Ko'p ma'nilik – bir so'zdin' da'slepki ma'nisinen basqa da bir neshe ma'nige iye boli'wi': ko'z (adamni'n'), ko'z (iynenin').

Ko'plik san – berilgen zatti'n' ko'plik sanda yekenligin bildiretug'i'n forma: woqi'wshi'-*lar*.

Ko'rkem a'debiyat stili – basqa stillerdin' yelementlerin wo'z ishine alatug'i'n, tildin' ekspressivlik ha'm ko'rkem qurallari'n, so'zdin' awi'spali' ha'm obrazli' qa'siyetlerinen paydalanatug'i'n funktsional stildin' tu'ri.

Konkret atli'qlar – ko'z benen ko'riwge bolatug'i'n belgili bir formag'a iye zatlardi'n' atamasi'.

Ku'sheytiv janapaylari' – ga'ptegi so'zdin' yamasa uli'wma ga'ptin' ma'nisin ku'sheytiv, wog'an qosi'msha ma'ni beretug'i'n janapaylar: *da, da', -aq*.

Qamaw buwi'n – dawi'sli' ses dawi'ssi'zlardi'n' qorshawi'nda keletug'i'n buwi'n: bas, tart.

Qarsi'las da'nekerler – birgelkili ag'zalardi' ha'm dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdi bir-birine qarama-qarsi' ma'nilik qatnasta baylani'sti'ri'w ushi'n qollani'latug'i'n ko'mekshi so'z: *biraq, lekin, al, sonda da*.

Qatarli'q sanli'qlar – predmetlerdin' ha'm ha'r qi'yli' qubi'li'slardi'n' izbe-iz qatar ta'rtibin, retlik sani'n bildirip, sanaq sanli'qlarg'a -i'nshi'//-inshi affiksi jalg'ani'wi' arqali' jasalatug'i'n sanli'qlar: *birinshi, alti'nshi*'.

Qatnasli'q kelbetlikler – belginin' qanday da bir predmetke, ha'reketke ha'm t.b. baylani'sli', qatnasli' yekenligin ko'rsetetug'i'n kelbetlikler: *u'ydegi, ishki, yerten'gi*.

Qi'si'q dawi'sli'lar – ashi'q dawi'sli'lardi' aytqandag'i'g'a qarag'anda tildin' ko'terilgen bo'leginin' bir qansha joqari'lawi'nan jasalg'an dawi'sli'lar: *i', u, u', i*.

Qi'sqarg'an qospa so'zler – so'z dizbeklerinin' ki'sqarg'an da'slepki yelementlerinen jasalg'an so'z: *KamAZ, BMSH*.

Qi'ya toli'qlawi'sh – bari's, shi'g'i's, wori'n sepliklerindegi so'zler arqali' bildirilgen toli'qlawi'sh: Yendi *mende* qorqi'w joq.

Qos yerinlik sesler – yeki yerinnin' jaqi'nlası'wi'nan jasalg'an sesler: *m, b, p*.

Qosi'mta – tu'bir morfemadan keyin jalgani'p, so'z jasaw ha'm forma jasaw ushi'n xi'zmet yetetug'i'n ko'mekshi morfema.

Qospa ga'pler – yeki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' ma'ni ha'm intonatsiyali'q birliginen du'zilgen ga'pler: dizbekli qospa ga'p, bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p.

Qospa so'zler – yeki ha'm wonnan da arti'q so'zlerdin' qosi'li'wi'nan du'zilip, komponentlerinin' jeke ma'nilerinen biraz wo'zgeshe ma'nige iye bolg'an ha'm so'ylewde bir pa't penen ayti'li'p ha'm ga'pte bir ag'zani'n' xi'zmetin atqaratug'i'n so'zler: *aqsaqal, soqi'r ishek*.

Leksikali'q ma'ni – so'zdin' predmet yamasa qubi'li'slar haqqi'nda da'slepki tiykarg'i' ma'nisi.

Leksika-semantikali'q usi'l – so'zdin' wo'zinin' morfemali'q qurami'n wo'zgerptesten basqa so'z shaqabi'na wo'tiwi: wol son' keldi (ra'wish), ji'ynali'stan son' (tirkewish).

Leksikologiya – grek tilinen ali'ng'an «lexikos» ha'm «logos» degen yeki so'zden jasali'p so'zlik haqqi'nda ilim degendi bildiredi.

Lingvistika – bir neshe tarawdan ibarat til haqqi'ndag'i' ilim.

Ma'ha'l kategoriyasi' – so'ylew waqti'na qaray is-ha'rekettin' waqti'n bildiriwshi feyildin' grammatikali'q kategoriyasi'.

Ma'mleketlik til – belgili bir yelde ra'smiy isler ju'rgiziletug'i'n til.

Ma'ni – so'zdin' belgili bir tu'sinikti an'latatug'i'n mazmuni'.

Ma'ninin' awi'si'wi' – so'zdin' wo'zinin' tiykarg'i' ma'nisinen basqa awi'spali' ma'nide qollani'li'wi'.

Maqset bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p – bag'i'ni'n'qi'li' ga'p penen bas ga'ptegi is-ha'rekettin' qanday maqset penen wori'nlanatug'i'ni' yamasa wori'nlang'ani'n, woni'n' ne ushi'n islengenin bildiredi: *Qi'zi'l gu'ldi yektim, qi'zlar ko'rsin dep*.

Maqset pi'si'qlawi'sh – is-ha'rekettin' isleniw maqsetin bildiretug'i'n pi'si'qlawi'sh.

Maqset ra'wishleri – is-ha'rekettin' iske asi'w maqsetin bildiretug'i'n ra'wishtin' tu'ri: *jorta, qi'rsi'g'i'na*.

Maqullaw janapaylari' – ayti'lg'an woy-pikirdi maqullaw ha'm wog'an razi'li'q bildiriw si'yaqli' modalli'q ma'ni bildiretug'i'n janapaylar: *awa, yaqshi', a'jep*.

Menshikli atli'qlar – adamlarg'a, ayi'ri'm haywanlarg'a ha'm jansi'z predmetlerge, predmetlerdin' geypara tu'rlerine ha'm sortlari'na wolardi' wo'zlerine usas birgelkili predmetlerden aji'rati'w ushi'n arni'wli' qoyi'lg'an sha'rtli atamalardi' bildiretug'i'n atli'qlar: *Berdaq, Jolli'*.

Metafora – grekshe «awi'si'w» degen so'zden payda bolg'an atama.

Metateza – (grekshe metathesis - wori'n almasti'ri'w) degendi an'latadi'.

Metonimiya – grekshe «qayta ataw» degen ma'ni.

Meyil kategoriyasi' – is-ha'rekettin' haqi'yqatli'qqa qatnasi'n an'latatug'i'n feyildin' grammatikali'q kategoriyasi'.

Milliy til – bir millet ag'zalari'ni'n' uli'wma tili.

Modal so'zler – so'ylewshinin' wo'zinin' ayti'lg'an pikirine bahasi'n bildiretug'i'n so'zlerdin' leksika-grammatikali'q topari': *ba'lkim, mu'mkin*.

Modal-buyri'q janapaylari' – buyri'q, tilek, wo'tinish si'yaqli' ma'nilerdi beriw ushi'n qollani'latug'i'n janapaylar: *shi', shi, san'a, sen'o, wo's*.

Monolog – so'ylewshinin' wo'zine qarati'lg'an, basqani'n' ti'n'law ha'm juwap beriw ku'ttirmeytug'i'n so'ylew formasi'.

Monosemiya – grekshe monos –«bir» sema «belgi» so'zlerinen qa'liplesken atama.

Morfema – so'zdin' quri'li'si'nda bunnan bi'lay bo'linbeytug'i'n yen' kishi ma'nilik birlik.

Morfologiya – til biliminin' so'z ha'm so'z formalari'n, so'zlerdin' so'z shaqaplari'na bo'liniw, so'z shaqaplari'ni'n' morfologiyali'q kategoriyalari'n u'yrenetug'i'n ayri'qsha tarawi'.

Mug'dar-da'reje ra'wishleri – is-ha'rekettin', belginin' belgisinin' arti'q yamasa kemlik mug'dari'n bildiretug'i'n ra'wishtin' tu'ri: *talay, sonsha*.

Omonim – grekshe «birdey», birgelki «onoma «at» degen so'zlerden jasalg'an.

Orfoepiya – (grekshe *worthos-duri's*, epos-so'ylew) degen so'zlerden kelip shi'qqan.

Orfografiya – (grekshe *orthos -duri's*, grafho- jazaman) degen so'zlerden qa'liplesken.

Orfografiya – grekshe *ortxos* «duri's» jazaman grafo –jazaman degen so'zlerden qa'liplesken.

Passiv so'ylew ag'zalari' – tisler, tan'lay muri'n bosli'g'i'.

Piktograf – lati'nsha *piktus* – su'wret «ha'm» jazi'w so'zlerinen qa'liplesken.

Piktografiya – (lati'nsha *pikthus* - su'wret ha'm grekshe *grafho* –jazi'w) so'zlerinen qa'liplesken.

Polisemiya – grekshe *polu* «ko'p» sema «belgi» so'zlerinen qa'liplesken atama.

Proteza – (grekshe *protesis* - wo'zgeritip qoyi'w).

Ra'smiy is qag'azlari' stili – ha'r qi'yli' arnawli' hu'jjetler ushi'n paydalani'latug'i'n ha'm wo'zine ta'n janlarg'a, turaqli' leksikag'a, frazeologiyag'a ham sintaksislik toplamlari'na iye funktsional stildin' bir tu'ri.

Ra'wish – lati'nsha *advervium* – «feyilge qatnasli'» degen ma'nisti bildiredi.

Redukciya – (lati'nsha *reductio* – qi'sqarti'w) degen ma'ni an'latadi'.

Ses – so'zdin' yen' kishkene mayda bo'lekke bo'linbeytug'i'n ma'ni ayi'ri'wshi' bo'legi.

Sinekdoxa – grekshe «birge siltep tu'siniw» degen ma'nini bildiredi.

Sinonim – grek tilinen ali'ng'an «qatar ataw» degen ma'nini beredi.

Sintaksis – grek so'zi boli'p du'ziw du'zilis degendi bildiredi.

Sonor, sonant – (lati'nsha sonorus - shi'qqi'sh) degen ma'ni bildiretug'i'n so'zi

Yeki tillik so'zlik – bir tildin' so'zlik birlikleri yekinshi tilge awdari'p tu'sindiretug'i'n so'zlik: *russha-qaraqalpaqsha so'zlik*.

Yeliklewishler – adamlardi'n', haywanlar, quslar ha'm jansi'z predmetlerdin' yerkli ha'm yerksiz shi'qqan ha'r qi'yli'seslerin ha'm qozg'ali's ko'rinislerin sha'rtli tu'rde ko'rsetetug'i'n so'zler: *tars-turs, pan'q*.

Yerinlik dawi'sli'lar – yeki yerinnin' qatnasi' menen jasalg'an dawi'sli'lar: *o, o', u, u'*.

Yerinlik dawi'ssi'zlar – asti'n'g'i' yerinnin' u'stin'gi yerin yamasa tisler menen jaqi'nlası'wi'nan jasalg'an dawi'ssi'zlar: *b, p, w, m, v, f*.

Yerinlik-tislik sesler – asti'n'g'i' yerin menen u'stin'gi tislerdin' jaqi'nlası'wi'nan jasalatug'i'n sesler: *v, f*.

Yerkin so'z dizbegi – wo'zinin' bo'leklerine yerikn aji'rala alatug'i'n so'z dizbegi: *u'lken jol, woqi'wg'a ketiw*.

Yeziwlik dawi'li'lar – dawi'sli'lar yerinnin' qatnasi' boyi'nsha si'patlang'anda yerinlik dawi'sli'larg'a qarsi' qoyi'latug'i'n dawi'sli'lar: *a, a', i', i, ye*.

Zatli'q atli'qlar – qurami' boyi'nsha birgelkili zatlardi' (azi'q-awkat, mineral ha'm t.b.) bildirip, sanaq sanli'qlari' menen dizbeklespeytug'i'n atli'qlar: *un, may*.

Zatli'q ma'ni – so'zdin' formal grammatikali'q bo'leginen basqa woni'n' tiykarg'i' (zatli'q) bo'leginin' ma'nisi.

Bibliografiyalıq ko'rsetkish. İlimiy jumıstın' bul tu'rinde shıg'armalarg'a tallaw jasalmaydı, baha berilmeydi. Al shıg'armalar tuwralı anıq mag'lıwmatlar beriledi. Shıg'armanın' avtorı, ataması, shıqqan ornı, baspası, ko'lemi, jılı, shıg'armanın' tu'ri (janrı) haqqında anıq mag'lıwmat beriliwi tiyis. Bibliografiyalıq ko'rsetkish ha'r qıylı formalar, janrlar boyınsha du'ziliwi mu'mkin. Son'g'ı waqıtları bir qansha bibliografiyalıq ko'rsetkishler shıqtı. Mısalı' Paxratdinov Q., Qarlıbaeva G. "A'jiniyaz. Bibliografiyalıq ko'rsetkish. A'jiniyaz shayır tuwralı ilimiy miynetlerdin' bibliografiyalıq ko'rsetkishleri". (No'kis, 2003); Paxratdinov Q., Orazımbetov Q. "O'zRİAQQB xabarshısı" ilimiy jurnalında 1960-1998-jılları basıl'g'an "Qaraqalpaq filologiyası boyınsha bibliografiyalıq ko'rsetkishi". 1999; Paxratdinov Q., A'bdinazimov Sh. "Berdaq. haqqında ilimiy miynetlerdin' bibliografiyalıq ko'rsetkishi". (No'kis, "Bilim", 1993.);

Bibliografiyalıq ko'rsetkish-shıg'armalar tuwralı anıq mag'lıwmatlar: avtorı, ataması, shıqqan ornı, baspası, ko'lemi, jılı, shıg'armanın' tu'ri (janrı) haqqında anıq mag'lıwmat jıynag'ı.

Dissertatsiya izertlew jumıslarının' en' a'hmiyetli tu'rlerinen bolıp esaplanadı. Ol basqa ilimiy miynetlerdey o'z betinshe islenbeydi. Al qanday da bir ilimiy ma'selenin' yamasa oqıw ornının' talabı boyınsha islenedi. Dissertatsiyanın' teması ilimde islenbey atırg'an yamasa jetkilikli da'rejede islenbegen a'hmiyetli

ma'selege bag'darlanadı. Dissertant usı ma'seleni ashıp berip ilimge jan'alıq kirgizedi. O'zinin' salmag'ın qosadı. Dissertatsiya u'stinde kim bolsa sol isley bermeydi, al ilimiy ma'keme ta'repinen tan'lanıp berilgen adamlar g'ana isleydi. Bular qolınan izertlew jumısı keleteug'ın, tan'lawdan, sınaqtan o'tken qa'nigeler' tın'lawshı, aspirant, doktorant. Demek, dissertatsiyanın' teması belgili bir talap boyınsha tan'lanadı ha'm ilimiy ma'kemenin' qa'nigeleri qatnasqan ma'jilisinde talqılanadı, tastıyıqlanadı. **Dissertatsiya** -qanday da bir ilimiy ma'kemenin' yamasa oqıw ornının' talabı boyınsha teması ilimde islenbey atırğ'an yamasa jetkilikli da'rejede islenbegen a'hmiyetli ma'seleni izertlewge bag'darlang'an ilimiy jumıs. **Dissertatsiyanın' eki tu'ri boladı: 1) Magistrlik dissertatsiya-**tan'lang'an ilimiy ma'seleni izertlew tiykarında ilimiy jan'alıqlar ashıwg'a bag'darlang'an akademiyalıq jumıs, yag'nıy oqıw, u'yreniw jumısı. Joqarı bilim beriwdin', ekinshi basqışında (magistraturada) orınlanatug'ın jumıs. Onı jaqlap shıqqanlarg'a ilim magistri akademiyalıq da'rejesi beriledi **2) Doktorlıq dissertatsiya.** İlimde isleniwi za'ru'r bolg'an a'hmiyetli, u'lken ko'lemdegi ma'selelerge bag'ishlanadı. Doktorlıq dissertatsiya ilimge tek g'ana jan'alıq qosıw menen sheklenbeydi. Ol sol ilim tarawında jan'a ilimiy bag'darg'a tiykar saladı. Keleshekte usı bag'dar boyınsha ko'plegen ilimiy miynet orınlanadı.

Doktorlıq dissertatsiya. İlimde isleniwi za'ru'r bolg'an a'hmiyetli, u'lken ko'lemdegi ma'selelerge bag'ishlanadı. Doktorlıq dissertatsiya ilimge tek g'ana jan'alıq qosıw menen sheklenbeydi. Ol sol ilim tarawında jan'a ilimiy bag'darg'a tiykar saladı. Keleshekte usı bag'dar boyınsha ko'plegen ilimiy miynet orınlanadı.

Esse qanday da bir a'hmiyetli tema yamasa problema 6stinde so'z ju'ritetug'ın a'debiyattanıwdın' bir janrı. Essede avtordın' pikiri so'z bolıp otırğ'an tema yamasa problema tuwralı aldın'g'ı aytilg'an pikirlerden keskin ayırılıp turıwı tiyis. Olardın' pikiri da'lillengen boladı. Sonın' menen birge belgili da'rejede avtordın' subektiv pikirleri de bolıwı mu'mkin.

İlimiy bayanat-bul haqıyqıy izertlewdir da'slepki ko'rinisi bolıp tabıladı. Bunda student belgili bir tema boyınsha izertlew jumısın ju'rgizedi. Material toplaydı, a'debiyatlardan paydalanadı. Materialdı tallaw arqalı o'zinin' jeke pikirini beredi. İlimiy bayanat 5, 8 bet a'tirapında jazıladı. Olardın' na'tiyjeleri ilimiy seminarlarda, ilimiy konferentsiyalarda oqılıp, qa'nigelerdin' dıqqatına usınıladı. En' jaqsı studenttin' jumısı baspasozge usınılıwı mu'mkin.

İlimiy ocherk kishi ko'lemli ilimiy miynet. Konkret materiallar ha'm mag'lıwmatlardı tallaw tiykarında jazıladı. İlimiy ocherktin' tiykarg'ı maqseti qanday da bir ilimiy jan'alıqtı yamasa qanday da bir ilimiy a'hmiyetli ma'seleni ko'pshilikdin' dıqqatına usınıw. Demek, ilimiy ocherk tek g'ana ilimiy ilimiy qa'nigelerge emes, al ko'pshilikdin' dıqqatına bag'darlanadı. Sonlıqtan ilimiy ocherktin' bayanlaw stili, tili, qatan' ilimiy tilden "jumsaqlaw" boladı. Ol ko'pshilikke tu'sinikli bolıwı tiyis, biraq ilimiy tallaw tiykarında jazıladı. İlimiy ocherkler jurnallarda, gazetalarda basılıwı mu'mkin. Sonday-aq o'z aldına kishi ko'lemli kitapsha bolıp ta basılıwı mu'mkin. Bunday kitapshanı "broshyura" dep te ataydı.

İlimiy portret qanday da bir ko'rnekli, itibarlı jazıwshılardıń yamasa ilimpazlardıń o'mir ha'm xızmet jolı, do'retiwshilik miynetı, ilimiy miynetleri tuwralı jazılǵan jumıs. Bunda avtor o'zinin' obekti tuwralı tek mag'lıwmatlar beriw menen g'ana sheklenbeydi, al shıǵ'armalardı, materiallardı tallaydı. Olardan juwmaqlar shıǵ'aradı.

İlimiy sholıw qanday da bir da'wirdin' a'debiyatı yamasa ilimiy miynetleri tuwralı da'slepki mag'lıwmatlar beriw bul. ilimiy sholıw bolıp esaplanadı. Olardı ilimiy aylanısqa tu'siredi.

İlimiy til -bul ulıwma a'debiy tildin' bir tu'ri. A'debiy til ilimiy tilge qarag'anda ken'irek. A'debiy tilde ko'rkem shıǵ'armalar, ilimiy miynetler, ma'mleketlik hu'jjetler basqa da tarawlarg'a tiyisli miynetler jazıladı. İlimiy til o'zinin' mu'mkinshiligi, bayanlaw stili boyınsha tar ko'lemdegi adamlarg'a, qa'nigelerge bag'darlanadı. Sonlıqtan bilimine tu'siniklerine bag'darlanadı. sonlıqtan ilimiy tildi ken' xalıqlıq massası paydalana bermeydi.

İlimiy tildin' bashı talabı ol tek g'ana fakt, mag'lıwmat tiykarında ha'm olardı tallaw tiykarında bayanlaw. Bul ilimiy tilde bayanlanatug'ın bashı texnikası sonday-aq ilimiy til analizden son' aytilatug'ın juwmaqtı, oy-pikirdi mu'mkin bolg'anınsha qısqa, da'l ayılıwı, beriwı kerek. İlimiy tilde ha'r qıylı qıyal parazlıqqa, orınsız fantaziyag'a, tiykarı boljawlarg'a jol qoyılmaydı. İlimiy tildi ha'r qıylı suwretlew quralları menen toltırıp taslawg'a bolmaydı. İlimiy stildin' ha'r bir qa'nigelik boyınsha o'zgeshelikleri bar: . a'debiyattanıwda ayırım waqıtları ko'rkem tekstlerdi tallang'anda belgili da'rejede publitsistika usılı qollanıladı. Al til biliminde stil ku'ta' qurg'aq boladı. Bayanlaw tek g'ana konkret misal tiykarında alıp barıladı. Sonday-aq basqa ilimiy qa'nigelikler de (yuridika, meditsina, biologiya h.t.b.) o'z bayanlaw stili bar. Biraq bulardıń ba'rıne ortaq na'rse bul. bayanlawdı konkret materiallar tiykarında ha'm olardı analizlew tiykarında ju'rgiziw. İlimiy tildin' ja'ne bar talabı sal taraw yamas qa'nigelestirilgen o'zine tiyisli terminlerin o'nimli qollanıw. A'debiy tildin' ilimiy til ha'm publitsistikalıq til degen 2 tu'ri bar. **İlimiy til** tar ko'lemde qa'nigege mo'lsherlengen bolsa, **publitsistikalıq til** ko'pshiligi xalıqqa olardıń tu'siniklerine, qabıllaw uqıplılıǵına mo'lsherlengen. Gazeta, jurnal, televidenie, radio esittiriw, ha'r qıylı kitaplardı publitsistikalıq tilinde ja'riyalanadı ha'm alıp barıladı. Sebebi' Bul. g'alaba xabarlaw quralları bolıp esaplanadı. Demek bul qurallar boyınsha beriletug'ın materiallar ken' xabarlar ha'r qıylı oqıwshılardı ko'riwshi, tın'lawshılardı qatlamına tu'siniklerin ha'm qabıllaw uqıbın esapqa alıwı tiyis. Sonlıqtan publitsistika til bayanlaw stili jen'il ko'pshilikke tu'sinikli etip jazıladı. Taraw terminleri az qollanıladı yamasa olarg'a tu'sinikler beriledi. 1. İlimiy til bul. ulıwma a'debiy tildin' bir tu'ri. a'debiy til ilimiy tilge qarag'anda ken'irek. a'debiy tilde ko'rkem shıǵ'armalar, ilimiy miynetler, ma'mleketlik hu'jjetler basqa da tarawlarg'a tiyisli miynetler jazıladı. İlimiy til o'zinin' mu'mkinshiligi, bayanlaw stili boyınsha tar ko'lemdegi adamlarg'a, qa'nigelerge bag'darlanadı. Sonlıqtan bilimine tu'siniklerine bag'darlanadı. sonlıqtan ilimiy tildi ken' xalıqlıq massası paydalana bermeydi. 2. İlimiy tildin' bashı talabı ol tek g'ana fakt, mag'lıwmat tiykarında ha'm olardı tallaw tiykarında bayanlanwı kerek.

Bul. ilimiy tilde bayanlanatug'ın baslı texnikası sonday-aq ilimiy til analizden son' aytilatug'ın juwmaqtı, oy-pikirdi mu'mkin bolg'anınsha qısqa, da'l ayılıwı, beriwi kerek. İlimiy tilde ha'r qıylı qıyal parazlıqqa, orınsız fantaziyag'a, tiykarsız boljawlarg'a jol qoyılmaydı. İlimiy tildi ha'r qıylı suwretlew quralları menen toltırıp taslawg'a bolmaydı. Mıs'kem tilde qollanilatug'ın epitet, metafora, giperbola sıyaqlı trop iliminde qollanılmaydı. İlimiy tildin' ha'r bir qa'nigegelik boyınsha o'zgeshelikler bar. Mıs' Til bilimi ha'm a'debiyattanıw boyınsha ilimiy til bir-birine jaqın bolg'anı menen olardın' bayanlanıw o'zgesheligi bar. 3. a'debiyattanıwda ayırım waqıtları ko'rkem tekstlerdi tallang'anda belgili da'rejede publitsistika usılı qollanıladı. Al til biliminde stil ku'ta' qurg'aq boladı. Bayanlaw tek g'ana konkret misal tiykarında alıp barıladı. Sonday-aq basqa ilimiy qa'nigelikler de (yuridika, meditsina, biologiya h.t.b.) o'z bayanlaw stili bar. Biraq bulardın' ba'rine ortaq na'rse bul. bayanlawdı konkret materiallar tiykarında ha'm olardı analizlew tiykarında ju'rgiziw. İlimiy tildin' ja'ne bar talabı sal taraw yamas qa'nigelestirilgen o'zine tiyisli terminlerin o'nimli qollanıw. Terminler bul zatlardın' a'piwayı ataması emes, ataw sepliginde turg'an a'piwayı atama emes. Ha'r bir termin a'dewir ken' tu'sinikti beredi. Mıs' Peyzaj, lirika. A'ebiy tildin' ilimiy til ha'm publitsistikalıq til degen 2 tu'ri bar. İlimiy til tar ko'lemde qa'nigege mo'lsherlengen bolsa, publitsistikalıq til ko'pshiligi xalıqqa olardın' tu'siniklerine, qabıllaw uqıplılıg'ına mo'lsherlengen. Gazeta, jurnal, televidenie, radio esittiriw, ha'r qıylı kitaplardı publitsistikalıq tilinde ja'riyalanadı ha'm alıp barıladı. Sebebi' Bul. g'alaba xabarlaw quralları bolıp esaplanadı. Demek bul. qurallar boyınsha beriletug'ın materiallar ken' xabarlar ha'r qıylı oqıwshılardı ko'riwshi, tin'lawshılardı qatlamına tu'siniklerin ha'm qabıllaw uqıbın esapqa alıwı tiyis. Sonlıqtan publitsistika til bayanlaw stili jen'il ko'pshilikke tu'sinikli etip jazıladı. Taraw terminleri az qollanıladı yamasa olarg'a tu'sinikler beriledi.

İzertlew jumısında tariyxıylıq. Joqarıda aytqanıımızday ilimiy jumıs, a'sirese gumanitar ilimleri o'z obektin izertlegende tariyxıy printsiplerin yamasa talapların basshılıqqa alıwı kerek. Yag'nıy filologiya ilimi o'zi izertlep atırg'an da'wirdin' shıg'armasın, a'debiyatın tariyxıy printsiplerine su'yenip bahalawı kerek. Basqasha aytqanda usı shıg'armanı sol jazıwshı jasag'an da'wir menen yamasa shıg'armada su'wretlegen da'wir mene tıg'ız tariyxıy baylanısta u'yreniwi kerek. Bunday usıl ilimde ha'r qıylı jaramsız subektiv pikirlerinin' payda bolıwı irkedi.

İzertlew jumısının' birinshi talapları bul tema boyınsha material toplaw. a'debiyatı izertlew din' birinshi materialı bul ko'rkem shıg'armalar, kitaplar, baspaso'zde basılğ'an shıg'armalar h.t.b.

Kartoteka du'ziw. Kartotekalarg'a bibliografiyalıq materiallar tsitatılar, u'zindiler jazıladı ha'm taqlap qoyıladı. Kartotekalar paydalang'anda qolaylı, olardı a'lipbe ta'rtibi boyınsha u'yrenip atırg'an ma'kemeler boyınsha ajratıp qoyıwg'a qolaylı.

Konspekt jazıw. Konspekt qanday da bir a'hmiyetli teoriyalıq materiallardan yamasa u'yrenilip atırg'an ma'sele boyınsha shıqqan materiallardan alınadı. - konspekt alg'anda sol kitaplardın' yamasa maqalalardın' qanday ma'selege

arnalg'anı, qansha bo'limlerden turatug'inlig'ı, olardın' a'hmiyeti h.t.b. jazıladı. - ayırım orınlarda so'zbe-so'z tsitatalar, u'zindiler tolig'ı menen alınadı. Bunday jag'dayda kitaptın' betleri anıq keltiriliwi kerek. -konspekt alg'anda a'dette bettin' bir bo'legi anıq qaldırıladı. Usı ashıq qaldırılğ'an orıng'a izertlewshi sol konspektlenip atırg'an materialg'a o'zinin' jeke ko'zqarasların bildirip baradı.

Kurs jumısları -bul studentlerdin' o'z betinshe iske asıratug'in belgili bir tema boyınsha jazatug'in jumısları. -Kurs jumısında izertlew elementleri bar. Student belgili tema boyınsha material toplaydı. Onı o'z maqseti, oyı boyınsha ta'rtipke tu'siredi ha'm sol material boyınsha pikirlerin bayanlaydı. Kurs jumısının' kompozitsiyası izertlew jumıslarına uqsag'an boladı. Kirisiw, tiykarg'ı bo'lim, juwmaqlaw bo'limi ha'm bibliografiya. Kirisiwde jumıstın' maqseti beriledi. Tiykarg'ı bo'limde u'yrenip otrg'an temanın' materialdı tallaw arqalı bayanı beriledi. Juwmaqlaw bo'liminde tallawdın' na'tiyjeleri beriledi. Bibliografiyada avtordın' paydalanılğ'an a'debiyatlardın' dizimi beriledi. Kurs jumıslarının' ko'lemi 25-30 bet a'tirapında boladı.

Magistrlik dissertatsiya- tan'lang'an ilimiy ma'seleni izertlew tiykarında ilimiy jan'alıqlar ashıwg'a bag'darlang'an akademiyalıq jumıs, yag'niy oqıw, u'yreniw jumısı. Joqarı bilim beriwidin', ekinshi basqışında (magistraturada) orınlanatug'in jumıs. Onı jaqlap shıqqanlarg'a ilim magistri akademiyalıq da'rejesi beriledi

Maqala' Kishi ko'lemdegi ilimiy miynet. Maqala 4-5 betten baslap 10-15 bet aralıg'ında bolıwı mu'mkin. Onda u'lken bir temanın', ken' ma'selenin' bir bo'legi sa'wleleniwi mu'mkin. Maqalada da ilim izertlew din' tiykarg'ı talapları saqlanadı (materiallardı tallaw tiykarında juwmaqlar jasaw, ilimiy til menen bayanlaw, da'reklerge su'yeniw h.t.b.). Maqala ilimiy jurnallarda yamasa ilimge beyimlesken ayırım jurnallarda basılıwı kerek, sonday-aq ilimiy toplamlarda basıladı. Al gazetadag'ı maqalalar ilimiy bolıp esaplanbaydı.

Material toplaw. İzertlew jumısının' birinshi talapları bul. tema boyınsha material toplaw. a'debiyattı izertlew din' birinshi materialı bul ko'rkem shıg'armalar, kitaplar, baspaso'zde basılğ'an shıg'armalar h.t.b. Material toplawdın' ekinshi basqışı bul. usı tema boyınsha yamasa sog'an jaqın ilimiy a'debiyatlardı toplaw. Temadag'ı monografiya boyınsha avtor sal ko'rsetilgen da'wir lirikası haqqında jazılğ'an maqalalardı, ilimiy ocherklerdi toplaydı. Olardın' bibliografiyasın du'zedi. Avtor olarg'a tallaw ju'rgizedi ha'm usı temanın' qanday da'rejede izertlengenligin anıqlap beredi. Material toplawdın' u'shinshi basqışı bul. teoriyalıq a'debiyatlardı toplaw. Bunda izertlewshi o'zinin' teması boyınsha kerekli a'debiyatlardın' teoriyalıq miynetlerin toplap olardı tayanış etedi, yamasa ayırımlarına o'zinin' jeke qatnasların bildiredi. İlimpazlardın' pikirlerine ilimiy teoriyalıq da'rek sıpatında su'yenedi. Ayırım pikirlerin gu'lla'n monografiyanı jazıwdın' barısında bassılıqqa aladı. İzertlew jumısının' tiykarg'ı bo'limin jazıwg'a krispesten burın islengen jumıslardı u'yrenemiz. Basqasha aytqanda usı tema boyınsha yamasa og'an jaqınlasatug'in qanday maqalalardı, ilimiy ocherklerdi, monografiyalardı shıqqan bolsa olarg'a ilimiy sholıw jasaymız. Egerde bizin' ko'zqarasımızg'a tuwra kelse bul jumıslardı qollap-quwatlaymız,

olardın' na'tiyjelerinen paydalanamız. Egerde bizin' ko'zqarasımızg'a juwap bermese olarg'a sın pikirler aytamız ha'm usı a'debiyatlardı u'yrenip bolıp o'zimizdin' ma'selemizdi ortag'a qoyamız. Olardın' a'hmiyetliligin tiykarlaymız. İlimiy jumıstın' bul. bo'limi temanın' (problemanın') izertleniw da'rejesi dep ataladı, yamasa === tilde istornografiya (ma'selenin' tariyxı) dep te ataydı. İzertlew jumısın orınlawdın' barısında aytajaq oy-pikirlerdi tastıyıqlaytug'ın, teren'letetug'ın, isenimli etip ko'rsetetug'ın a'mellerden paydalanıw kerek. Mısalı' (ko'rkem tekstlerden u'zindi). Qanday da bir ko'rkem shıg'armanı tallag'anda pikirdi da'liyллеw ushın keltiriledi

Material toplawdın' ekinshi basqışı bul. usı tema boyınsha yamasa sog'an jaqın ilimiy a'debiyatlardı toplaw. Temadag'ı monografiya boyınsha avtor sal ko'rsetilgen da'wir lirikası haqqında jazılg'an maqalalardı, ilimiy ocherklerdi toplaydı. Olardın' bibliografiyasın du'zedi. Avtor olarg'a tallaw ju'rgizedi ha'm usı temanın' qanday da'rejede izertlengenligin anıqlap beredi

Material toplawdın' u'shinshi basqışı bul. teoriyalıq a'debiyatlardı toplaw. Bunda izertlewshi o'zinin' teması boyınsha kerekli a'debiyatlardı teoriyalıq miynetlerin topla olardı tayanış etedi, yamasa ayırımlarına o'zinin' jeke qatnasların bildiredi. İzertlew jumısınin' tiykarg'ı bo'limin jazıwg'a kirispesten burın islengen jumıslardı u'yrenemiz. Basqasha aytqanda usı tema boyınsha yamasa og'an jaqınlasatug'ın qanday maqalalardı, ilimiy ocherklerdi, monografiyalardı shıqqan bolsa olarg'a ilimiy sholıw jasaymız. Egerde bizin' ko'zqarasımızg'a tuwra kelse bul jumıslardı qollap-quwatlaymız, olardın' na'tiyjelerinen paydalanamız. Egerde bizin' ko'zqarasımızg'a juwap bermese olarg'a sın pikirler aytamız ha'm usı a'debiyatlardı u'yrenip bolıp o'zimizdin' ma'selemizdi ortag'a qoyamız. Olardın' a'hmiyetliligin tiykarlaymız. İlimiy jumıstın' bul bo'limi temanın' (problemanın') izertleniw da'rejesi dep ataladı, yamasa ilimiy tilde *istoriografiya (ma'selenin' tariyxı)* dep te ataydı.

Metod degen so'zi grek tilinen aling'an bolıp so'zbe-so'z awdarg'anda meta-arqalı, ja'rdeminde, hodos-usıl, a'dis degendi an'latadı. Yag'nıy qanday da bir usıl ja'rdeminde izertlew ma'nisin bildiredi.

Metodologiya bul. metodologianın' teoriyası yamasa aling'an meta-arqalı, logos-so'z yamasa ilim. Ha'r qanday ilimnin' metodologiyası bar. A'debiyattanıw iliminin' metodologiyasın tu'rlishe tu'sindiriw mu'mkin:-Metodologiya filologiyanı izertlewdin' baslı talapların (printsipin) anıqlaydı. Usı printsip tiykarında filologiya izertlenedi.

Mongrafiya-bul. sheshiliwi tiyis bolg'an ha'm ilimde a'hmiyetli bolg'an u'lken bir ma'seleni sa'wlelendiretug'ın ilimiy izertlew jumısı. Grek tilinde monobirew, o'zim, grafo-jazıw, u'yreniw degen so'zden aling'an. Monografiya bir neshe jıllar dawamında islenedi. Onı jeke atvor yamasa avtorlar ja'ma'a'ti birlesip jazıwı mu'mkin

Pitkeriw qa'nigelik jumısı. Studenttin' izertlew jumısınin' son'g'ı basqışı. Bunda pitkeriwshi belgili bir temanı tan'lap, sol boyınsha bir neshe ay dawamında izertlew jumısların ju'rgizedi. Ko'lemi 60, 80 bet a'tirapında bolıwı mu'mkin. Student usı tema boyınsha materiallar jıynaydı, jobasın du'zedi, og'an izertlew

jumısı boyınsha ta'jiriybesi bar ilimiy basshı bekitiledi. Onın' ma'sla'ha'ti menen a'debiyatlar, materiallar toplanadı, jumıstın' jobası du'ziledi. Studenttin' bergen bahalarına ilimiy basshı o'zinin' ko'zqarasın bildiredi ha'm bul. jumıs pitkennen son' ma'mleketlik attestatsiya komissiyası aldında ashıq tu'rde jaqlanadı. Jaqlaw waqtında studentke ashıq tu'rde sorawlar beriledi. Jaqlaw waqtında olar usı temanı qanshelli men'gergenligi, a'debiyat iliminen qay da'rejede xabardar ekenligi, teoriyalıq tayarlıg'ı qay da'rejede ekenligi ma'lim boladı.

Referat-latin tilinen aling'an "bayanlaw, xabarlaw" degen ma'nisti an'latadı. Referat ko'binese belgili bir temag'a bag'darlanadı. Sal tema boyınsha a'debiyatlardan tu'sinik beriledi. O'z betinshe o'zlestirgen materialların bayanlaydı. Referat eki tu'rli bolıwı mu'mkin. Qanday da bir temanı bar materiallar boyınsha bayanlaw referatı ha'm sal tema boyınsha o'zlerinin' jeke ko'zqarasların bildiriw referatı.

Retsenziya' Bul qanday da bir ko'rkem shıg'armag'a yamasa ilimiy miynetke jazılg'an sın pikir. Retsenziya avtorı o'zi sing'a alıp atırg'an miynettin' jetiskenlik ta'replerin, jan'alıg'ın, ja'miyetshilikke keltirgen paydasın, sonday-aq onın' kemshiliklerin ashıp ko'rsetip beredi. Retsenziya da ilimiy tiykarda jazıladı. Retsenziya tiykarınan ha'zirgi ko'rkem a'debiyattag'ı yamasa ha'zirgi ilimdegi jan'alıqlardı ja'miyetshilikke jetkeriw ushan yamasa ha'zirgi til menen aytqanda reklama qılıw ushın jazıladı.

Siltemeler İlimiy jumısta paydalanılg'an da'reklerde, materiallarg'a anıq siltemeler beriw talap etiledi. Sebebi ilim anıqlıqtı talap etedi. Siltemeler a'dette sal bettin' to'menine yamasa jumıstın' izine jaylasadı. Silteme beriw ta'rtibi to'mendegishe: *Siltemeler sanı beriledi*: Silteme berilgen avtorın' atı-jo'ni, jumıstın' ataması, basılg'an ornı, baspanın' atı, basılg'an jılı, beti h.t.b. Mısalı' 1. Hamidiy H. "Shıg'ıs jazba da'rekleri ha'm X8X a'sirdegi qaraqalpaq shayırları". No'kis, "Bilim", 1991, 37-bet. (37-38 bb.). 2. Ja'rimbetov Q. "Qaraqalpaq klassikalıq poeziyasında g'a'zzeller haqqında". "O'zRIAQQB xabarshısı", N6, 1996. 3. Yusupov İ. "Ruwxıylıq iqlımları haqqında". "Erkin Qaraqalpaqstan", 10-sentyabr, 1996. *Silteme beriwdin' ekinshi usılı*: Bunda jumıstın' barısında silteme beriletug'ın materiallarg'a san ta'rtibinde belgiler qoyılıp keledi (1,2,3,4, 47,50 h.t.b.). Bettin' izine siletme keltirilmeydi. Siltemeler yamasa a'debiyatlar jumıstın' izine san ta'rtibinde jaylastırıladı. Al tekstte san ta'rtibi mene qosa bettin' sanı ko'rsetiledi. Mısalı' "X8X a'sir qaraqalpaq shayırları Shıg'ıs a'debiyatı u'lgisinen ko'plep paydalandı, olar muxammes, murabba usag'an janlardı tabıslı o'zlestirdi". (37, 105).

Studenttin' ilimiy bayanatları' Bul. haqıyqıy izertlew din' da'slepki ko'rinisi bolıp tabıladı. Bul. da student belgili bir tema boyınsha izertlew jumısın ju'rgizedi. Material toplaydı, a'debiyatlardan paydalanadı. Materialdı tallaw arqalı o'zinin' jeke pikir beredi. İlimiy bayanat 5, 8 bet a'tirapında jazıladı. Olardın' na'tiyjeleri ilimiy seminarlarda, ilimiy konferentsiyalarda oqılıp, qa'nigelerdin' dıqqatına usınıladı. En' jaqsı studenttin' jumısı baspaso'zge usınılıwı mu'mkin.

Temanı tan'law. İlim izertlewdi sho'lkemlestiriwdin' birinshi talabı temanı tan'law. İzertlew din' tem ası burın izertlenbegen yamasa az islengen bolıwı ityis.

Ha'zirgi zaman talaplarına juwap beretug'ın bolıwı kerek. Bunı ilimiy tilde temanın' aktuallıg'ı dep ataydı. Tema ilimnin' ma'plerine juwap beriwi kerek. İlimde qanday da bir jan'alıq ashatug'ın bolıwı tiyis. Usı izertlewdirin' za'ru'rligi sezilip turıwı kerek. Usı jag'daylardı esapqa alg'anda joqarıdag'ı keltirilgen monografiyalardın' teması ku'ta' aktual ilim ushın za'ru'rli. Maqalalardın', ilimiy ocherklerin', retsenziyalardın' temaları ko'binese avtor ta'repinen intalı tu'rde tan'lanadı. Biraq u'lken izertlew jumıslarının' temaları avtor ta'repinen tan'lanıp, qa'nigelerdin' talqılawına usınıladı. Dissertatsiya teması ko'binese qanday da bir ma'kemenin' buyırtapıs menen, talabı menen tan'lanıwı mu'mkin. Qa'nigeler menen talqılanıp tastıyıqlanadı. Onı orınlaw ushın maqsetli tu'rde g'a'rejetler bo'lip shıg'arıladı (aspirantlar ushın stipendiya, ilimiy sapar g'a'rejetleri, texnikalıq maqsetlerdi orınlaw ushın g'a'rejetler h.t.b.). İzertlewshi sal ma'kemenin' qa'wenderliginde bolıp ilimiy jumıslardı alıp baradı. İzertlew jumısına ilimiy basshı bekitiledi. Ol jetekshi qa'nigelerden bolıwı kerek. İlimiy basshı izertlewshinin' alg'an temasın, ko'tergen ma'selesin joqarı da'rejede mn'gergen bolıwı kerek.

Tsitatalar-Bul qanday da bir avtordın' ilimiy miynetinen keltirilgen u'zindi bolıp tabıladı. Ol pikirdi da'liyillew ushın yamasa tsitata avtordın' pikirin biykarlaw ushın keltiriledi.